RÁCZ MÁRK

Marxizmusoktatók

Életpályák törése és folytonossága 1989 árnyékában

... fecseg a felszín, hallgat a mély.
(József Attila: A Dunánál)

1. Tézis

Azért a fentebb olvasható mottót választottam, mert pontosan megmutatja és érzékelteti kutatási szándékom fogadtatását az érintettek körében.

Az egykori debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen (KLTE) történt strukturális változások alapján fogom modellezni az egyik helyi közösségben 1989–1991 között lezajlott történéseket: így a helyi Marxizmus–Leninizmus Intézet (MLI) megszűnését és az ebből megalakult Társadalomelméleti Intézet létrejöttét. Dolgozatom célja, hogy olyan témát dolgozzak fel, amelyet – tudtommal – eddig még senki nem tett meg.

A dolgozatban egyrészt az esetleges identitásválságra kívánom felhívni a figyelmet (megállapítva, hogy nem mindenkinél létezett identitásválság ebben az időszakban, nem mindenkinél egyformán jelentett törést 1989 sorsfordító éve – egyéni élethelyzetek és döntések sorozata határozta meg az életutakat, nem pusztán a strukturális keretek), másrészt a törésfolytonosság kapcsolatával is foglalkozom, illetve a generációs és származásbeli különbségekre is kitérek.

A kutatás elsősorban azokon a debreceni életútinterjúkon alapul, amelyeket az intézet tagjaival, egyéb munkatársaival készítettem 2008–2009 között. Tézisemet négy főinterjúval is igazolom, mivel négy tanszék működött az intézetben, tehát minden szervezeti egységből egy-egy korábban ott oktató munkatárs gondolatait vettem alapul. Ezen kívül segítségül hívok még az intézethez, egyetemhez köthető más személyeket is.

Az 1960-as és '70-es évek kádári modernizációja nagyban befolyásolta, sőt meghatározta az általam vizsgált helyi közösség gondolkodásmódját. A városiasodás folyamata, az életszínvonal lassú növekedése, állami lakások kiutalása – mind befolyásoló tényező. Nagy kérdés, hogyan illeszkedett a kádári elgondolásba az értelmiség. Ezzel párhuzamosan célként jelenhetett meg a szegénység felszámolása, ez azonban alaposabb kutatást igényel, ami egy másik dolgozat témája lehet.

2. Az MSZMP képe a marxizmusoktatásról

A marxizmus–leninizmus oktatásának helyzete igen összetett volt: a színvonal és a világnézeti meggyőző erő szempontjából igen nagy különbség volt az egyes

intézmények, tanszékek, az egyes tárgyak oktatása, sőt az egyes intézményeken belül és az oktatók között is. Eredmények és hibák, színvonalas oktató-nevelő munka és évtizedes elmaradás a felkészültségben, kísérletek és megmerevedés, nyitottság és zártság egyaránt megtalálható volt ezen a területen. A gondok és hiányok azonban nem egyik napról a másikra jelentkeztek, hanem abból eredtek, hogy az 1952 óta[1] végbement társadalmi, gazdasági, politikai és ideológiai változásokkal, nemzetközi élet folyamataival, a generációváltás hallgatókat és oktatókat egyaránt érintő hatásaival az oktatás – minden erőfeszítése ellenére – nem tudott lépést tartani.

Azért, hogy ez ne okozzon különösebb problémát, azt akarták elérni, hogy a hallgatók sajátítsák el a marxizmus–leninizmus elméleti alapjait, ismerkedjenek meg a társadalmi folyamatok marxi–lenini módszereivel, értsék meg a marxi elmélet szerepét az MSZMP politikájának megalapozásában. „A cél továbbá, hogy tudatosuljon a fiatalokban, hogy az akkor a kor problémáira, s ezek között a hazai társadalmi és személyes problémákra csak a szocializmus képes közösségi, humánus megoldást adni. Célul tűzték ki az oktatás színvonalasnak emelését is" (VASS szerk. 1988: 394).

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága 1969-ben vizsgálta meg az egyetemeken és főiskolákon folyó marxizmus–leninizmus-oktatás helyzetét, és állást foglalt a továbbfejlesztés feladatait illetően. A világnézeti-politikai nevelés iránt támasztott magasabb követelmények, a felsőoktatás tartalmi korszerűsítése, a marxizmus oktatásában jelentkező problémák szükségessé tették a marxizmus–leninizmus-oktatás helyzetének újbóli áttekintését és a megoldásra váró feladatok meghatározását.

A *filozófusoktatás* jobban támaszkodott a szaktudományok, elsősorban a természettudományok – filozófiailag is fontos – legújabb eredményeire, s keretei között nagyobb szerepet kapott a polgári filozófia bírálata. Növekedett a korszak lényegi összefüggéseit érintő témák, a modern kapitalizmus sajátosságai, a tudományos-technikai forradalom szerepe az oktatásban. A filozófusoktatás hatékonyságát, törzsanyagának korszerűsítését a filozófiatudomány hazai és nemzetközi helyzete, valamint az oktatás nem kielégítő személyi feltételei gátolták. Az 1968-ban végrehajtott óraszámcsökkentés miatt (l. PALOVECZ szerk. 1983) a legtöbb helyen megszűnt a filozófiatörténet, a valláskritika és a logika önálló és kötelező tárgyként való oktatása. Az etika a tanárképző és az orvostudományi egyetemeken kötelező volt, a tudományegyetemek tanári szakjain csak fakultatív tárgyként szerepelt. Az etikaoktatásban erősödött a „szocialista társadalom" erkölcsi problémáinak elemzése, de még nem küzdötték le teljesen az elvont moralizálást (KÓNYA 1968).

A *politikai gazdaságtan* oktatása a marxi közgazdaságtudomány akkori eredményeinek szintjén mutatta be a modern kapitalizmus helyzetét, fő problémáit és

1 Hivatalosan ettől ez évtől számították a hazai marxizmus–leninizmus tanszékek megalakulását.

ellentmondásait, és igyekezett választ adni a szocializmus építésének közgazdasági kérdéseire. A szocializmus politikai gazdaságtanának oktatása közelebb került a közgazdasági gyakorlathoz, de gyakran a gazdasági mechanizmus által felvetett gazdaságpolitikai problémákhoz túlságosan is ragaszkodva tárgyalta az alapkategóriákat. A többi volt szocialista országban lezajlott reformokról az oktatásban kevés szó esett. A szocializmus politikai gazdaságtanának – bár egyes kérdéseket elmélyültebben és konkrétan tárgyalt – teoretikus színvonala, ideológiai és politikai ereje sokak számára nem volt túl meggyőző (l. VUKOVICS–ROVÓ 1967).

A baloldal szempontjai alapján természetesen eredményesnek bizonyult a *tudományos szocializmus* (tud. szoc.) 1968-ban bevezetett új programja, amely a munkásosztály osztályharcának nagy stratégiai korszakain belül a tematikus felosztást követte. Ez lehetővé tette, hogy a hallgatókat ne terheljék a program elméleti-politikai kérdéseinek megértéséhez nem feltétlenül szükséges történeti tényanyaggal, s hogy az aktuális politika kérdései előtérbe kerülhessenek. A tudományos szocializmus oktatásában a legnagyobb problémát a magyar munkásmozgalom elvi kérdéseinek és a szocializmus építése hazai tapasztalatainak tárgyalása jelentette. Ennek oka mindenekelőtt az volt, hogy az időközben bekövetkezett nagyarányú óraszámcsökkentés miatt a hazai tapasztalatok elemzésére, a legfontosabb elvi-politikai kérdések megtárgyalására nem jutott idő. Különösen élesen vetették fel ezt a problémát a tudományegyetemeken, ahol a tudományos szocializmus alaptanfolyamának óraszámát 1968-ban 120 óráról 56 órára csökkentették (ÖRDÖGH 1968).

A '70-es években kezdődött el a *szociológia* oktatása néhány társadalomtudományi egyetemen, valamint a műszaki, agrár- és orvostudományi egyetemeken is. A szociológiaoktatás kiszélesítésének igénye elsősorban a szakszociológiák bevezetésének sürgetésében fejeződött ki. A szakszociológia oktatását többnyire a különbözős szaktanszékek végezték. Nem volt megfelelő kapcsolat a szakszociológiák oktatói és a marxizmus–leninizmus tanszékek között, nem volt kellően összeegyeztetve a történelmi materializmus, a tudományos szocializmus, valamint a szociológia programja. Ennek feltárása külön kutatást igényel az okok tisztánlátása miatt (MERUK 1968).

„A marxizmus–leninizmus oktatás egyik akut problémája a színvonal, az elméleti-ideológiai és pedagógiai követelményeknek egyaránt megfelelő tankönyvek és jegyzetek hiánya volt" (VASS 1978: 770). A legnagyobb lemaradás a filozófiajegyzetek és -tankönyvek megírásában jelentkezett. Ugyanakkor az '50-es évekhez képest fellendült a marxizmus–leninizmus tanszékek kutató- és publikációs tevékenysége, a tanszéki kutatások közelebb kerültek a gyakorlathoz. Több tanszék részt vett a helyi pártalapszervek döntéseit megalapozó és helytörténeti kutatásokban. Politikai gazdaságtanból és szociológiából növekedett a szerződéses kutatások száma is. Helyenként megfigyelhető volt a részkérdések felé való orientálódás, az ideológiai és politikai szempontból kényesnek tartott kérdések

megkerülése. Mindez maga után vonta az elméleti szintetizáló kutatások háttérbe szorulásának, az ideológiamentes prakticizmus térnyerésének veszélyét. A tudományos szocializmus témakörei kutatásának ösztönzésére és támogatására tanszékközi munkaközösségeket hoztak létre. Ugyanakkor lassította a kutatást az is, hogy az oktatók sok esetben az oktatásban kevéssé hasznosítható témákból írtak disszertációt.

A Művelődésügyi Minisztérium – elsősorban a Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztály (MLOF) – irányító tevékenysége mindenekelőtt az oktatás tartalmi színvonalának emelését, a szakmai és világnézeti nevelés egységének erősítését segítette elő. Gondoskodott arról, hogy az ideológiai oktatásra megfelelő időt fordítsanak, biztosította a tárgyak megfelelő oktatási sorrendjét, a tantervi fegyelem betartását és szorgalmazta a hatékony oktatási formák, módszerek kimunkálását és elterjesztését. A marxizmusoktatás „káderhelyzetének" javítása érdekében a társadalmi, állami és politikai élet területén dolgozó szakembereket vontak be az oktatásba. A területi pártszervek – különösen Budapest és a négy vidéki egyetemi város – a MLOF-fal együtt iskoláztak be a Politikai Főiskolára olyan fiatal embereket, akik később annak elvégzése után a marxizmus–leninizmus oktatói lettek valamely hazai felsőoktatási intézményben (Hülvely 1969).

3. Marxizmus-leninizmus-oktatók Debrecenben

Kutatási témám konkrét tárgyában: a debreceni Marxizmus–Leninizmus Intézetben az 1980-as években 43 főállású oktató vett részt a munkában. Itt is három, később négy tanszékre volt bontható a szervezeti egység. Az itt dolgozó akkori könyvtáros és az egyik takarítónő kivételével mindenki tagja volt a állampártnak, ide csak az ideológiai szempontból megbízható emberek kerülhettek. Elsőként a Filozófiai Tanszéket mutatom be; okkal, ugyanis megfigyelhető volt tudományos-szakmai szempontok alapján a hierarchizálás is. A lehetőségekhez képest szakmai alapon ők tették le a legtöbbet az asztalra, amit arra alapozok, hogy az 1971–1988 között önállóan[2] megjelent *Acta Marxistica-Leninisticá*ban a tanulmányok nagy részét elolvastam és összehasonlítottam egymással.

3.1. Filozófia Tanszék

A tanszék vezetője Kónya István volt, aki 1975–1981 között a KLTE rektori tisztségét is ellátta. Kutatási területének Kálvin Jánost és a kálvinizmust választotta. Nagy szaktekintélyként tartották számon Bimbó Mihályt is, aki feleségével, Karlaky Máriával együtt Leningrádban végezte el az egyetemet 1957-ben. Előbbi a népi írókkal és a harmadik utassággal foglalkozott, utóbbi Lenin és a személyiség kapcsolatával, esztétikával, illetve szükségszerűség és szabadság kapcsolatával.

2 Korábban is jelentek meg a KLTE-n marxizmustanulmányok (például 1963-ban), de azok más tanszékekkel közös kiadványok voltak.

Heterogén volt a tanszék összetétele, itt dolgozott Kiss Sándor is, aki asztalossegédből lett filozófus,[3] ő a kommunista humanizmusban és a marxista filozófiaelméletben látta meg szakmai fejlődésének lehetőségét. Természetesen többen itt végezték el az egyetemet, többen bölcsész diplomával rendelkeztek. Például Orosz László vagy Nyizsnyánszki Ferenc, aki Hegelt kutatta, Novákné Rózsa Erzsébet, aki szükségletek és munkamegosztás témában írt cikket. Révész Ferencnek fizikus diplomája volt; az intézeten belül itt volt állományban két munkásőr is.[4] Valamennyien marxista–leninista filozófiát oktattak, dialektikus és történelmi materializmust, Hegel felfogását, Engels és Lenin filozofikus gondolatait. Demény Mária is itt dolgozott Kovács Margittal; továbbá Bíróné Kaszás Éva, Bódis Csaba és Kelemen István (Vincze szerk. 1995). Az időközben Filozófia Intézetté alakult egység ma a filozófus doktoranduszokat szervezett körülmények között, színvonalasan és eredményesen oktatja. Ez is megmutatja, hogy ez a tanszék meg tudott újulni, ellentétben a Politológia Tanszékkel.

3.2. Politikai Gazdaságtan Tanszék

Darai József állt a tanszék élén, aki mellett – egykori munkatársai véleménye szerint – lehetett jól, eredményesen és nyugodt körülmények között dolgozni,[5] talán egyfajta szellemi pezsgés is jellemezte a csapatát. Nagy tudású szakember volt, aki mellett emberileg-szakmailag is könnyebben lehetett érvényesülni. Csendes, jószívű és megértő, szerethető emberként viselkedett már akkor is. Az 1968-as reform, az új gazdasági mechanizmus előkészítésében Darai is részt vett. Az állammonopolista kapitalizmus és az NSZK viszonyában jelent meg önálló kötete. Ennek a tanszéknek volt egyfajta „zárványa" az a maroknyi társaság, amelyből 1980-ra alakult meg Debrecenben a Szociológia Csoport. Az, hogy ez bekövetkezhetett, Darai megértő, segítő és konfliktuskerülő személyiségének is köszönhették. Hagyta a csoport tagjait dolgozni, nem befolyásolta őket, ellentétben más tanszékvezető kollégájával (lásd majd Farkas Dezsőt), nem telepedett rájuk. Itt dolgozhatott a fiatal Muraközy László is mint közgazdász. A kapitalizmus gazdaságtanát, illetve a szocialista gazdaságtant oktatta. Egy idő után a Kádár-kori technokraták felhagytak a sematikus ábrázolásokkal, és nyitottabbak lettek a nyugati gazdasági hatásokra, eredményekre, aminek oka az újszerű tapasztalat volt. Többen csak levelező tagozaton végezték el a közgazdaságtant, volt, aki a Szovjetunióban szerezte meg diplomáját: ilyen volt Gerner Rudolf, aki USA-beli mezőgazdasági ingatlanértékkel (földárral) foglalkozott, de írt könyvet állattenyésztéstanból és értekezett a *Földtulajdon és fejlődésünk tendenciáiról az európai szocialista országokban* címen is. A tanszék zárt az MLI-n belül működött, mert a marxista ideológiát számokkal, adatokkal és tényekkel is alá kellett

3 A Debreceni Egyetem Rektori Hivatal Személyzeti Főosztálya egykori anyagai alapján.
4 A KLTE Tanácsának 1978. november 30-án tartott II. rendes üléséről készült jegyzőkönyv alapján.
5 Muraközy László, Szász Tibor és Szekeres Melinda visszaemlékezései alapján.

támasztani, a hivatalos egyetemi tervek szerint a szocialista ideológia materiális háttérbázisaként szolgált; ugyanakkor a társadalomtudományokat egyetlen egységben tartották. Itt dolgozott Ullaga József, aki a Hajdúsági Bőrgyár dolgozóinak egyéni és családi jövedelméről írta meg kisdoktoriját, de a gazdasági mechanizmusról is értekezett; Szász Tibor, aki a vállalati és népgazdasági tervezéssel kapcsolatos matematikai módszereket kutatta; Bibok Györgyné, aki gazdasági integráció kérdéskörében tett le az asztalra eredményeket; és Kőváry László, aki az 1920-as évekbeli magyarországi kartellkérdésről írta meg tudományos dolgozatát, majd később óráin is ezzel foglalkozott. A megemlített szűkebb kutatási témákat és írásokat nem szó szerint ismertetem, mivel csak tartalmuk szerint láttam érdemesnek bemutatni azokat a könnyebb érthetőség miatt. Az oktatók valamennyien egyetemi (kisdoktori) disszertációval rendelkeztek. Ebből a szervezeti egységből alakult meg a későbbi Közgazdaságtan Tanszék, illetve 1996-ban a Közgazdasági és Üzleti Tudományok Intézete (KÜTI), majd 2000-ben alakult meg az önálló debreceni Közgazdaságtudományi Kar (KTK), amely mára szintén rendelkezik saját doktori iskolával.

3.3. Szociológia Csoport (majd Tanszék)

A hazai szociológia fejlődésében a '60-as évek alapvető változást hozott. Ideológiai téren jelentős tisztázódás zajlott le, megszilárdult és számottevően kibővült a szociológiai kutatás bázisa. Kiszélesedett a szociológia oktatása a felsőoktatási intézményekben, megindult a szociológusképzés. A magyar szociológia jelentékeny segítséget nyújtott a társadalom napi folyamatainak feltárásához (Molnár 1966).

„Az 1960-as évek első felében a tiltás hosszú évei után lehetőség nyílt az addig „burzsoá áltudománynak" bélyegzett szociológia egyetemi megjelenésére. A KLTE bölcsészkara gyorsan élt a lehetőséggel, hiszen a szakképzés részeként már 1963–1964-ben a népművelő hallgatók Béres Csaba akkori tanársegéd szociológiaóráit látogathatták, az érdeklődő diákok kutatásokban vehettek részt, ahol például Hegedűs András, Szelényi Iván kutatásait is megismerhették. A hetvenes évek az építkezés, tudományszervezés időszaka volt, tanfolyamok és konferenciák sora ismertette és népszerűsítette a szociológia tudományát az egyetemen és a régióban. Új korszak kezdődött 1980-ban, amikor öt oktatóval megalakult a Szociológiai Csoport. A város minden felsőoktatási intézményében fokozatosan a csoport oktatói látták el a szociológia oktatását. A régió tudományos életében is teret nyertek, a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság és a Debreceni Akadémiai Bizottság keretében önálló munkabizottságokat hoztak létre. Időközben számos oktató egyetemi doktori és kandidátusi fokozatot szerzett. Hallgatóink sikeresen szerepeltek az Országos Tudományos Diákköri konferenciákon. A Szociológia Tanszék – a belső és külső feltételek szerencsés találkozási pontján – 1984-ben jött létre. A szociológia oktatás általánossá vált egyetemünkön, ezért a tanszéknek el kellett látni a szociológia oktatás növekvő feladatait, de a szerveződő hazai szociális képzés megalapozásában is részt vettek oktatóink."[6] Az oktatói gárda összetétele: Béres Csaba[7], Szekeres Melinda és Mojzesné Székely Katalin; később csatlakozott hozzájuk Dalminé Kiss Gabriella, Csoba Judit[8], Kabai Imre. Szinte valamennyien bölcsész szakot végeztek, többségük elsőgenerációs értelmiségieknek számított.

A szociológia új tudományként való megjelenése óriási jelentőséggel bírt a '70-es években. Egyrészt a rendszer belső, elsősorban baloldali, de nem szélsőbaloldali bírálói kaptak itt helyet és lehetőséget, hogy bemutassák a magyar társadalom állapotát és valódi szerkezetét, másrészt megoldási javaslatokkal is élhettek a legkülönbözőbb társadalmi problémákat illetően.

Érdekes felvetés lehet, hogy miért pont az MLI-n belül kapott lehetőséget és szerepet ez a „rendszeridegen" társaság, hiszen ennek tagjai egy intézeten belül működtek a Kádár-korszak legkitartóbb híveivel. Lehetséges magyarázatként kínálkozik egy olyan álláspont, hogy egyfajta belső ellenőrzés alá vonták őket a tűrt kategóriában, minden lépésüket figyelték, látókörön belül mozoghattak. Egy másik felvetés szerint a szociológia nem humántudomány, így nem volt keresnivalója a bölcsészkaron. Mivel társadalomtudományról van szó, a TTK-n sem lehetett helye, maradt a karok között létező MLI, ahol kialakulhatott. Előbb önálló szakká alakult a BTK-n belül, majd idővel itt is megindult a doktori képzés.

3.4. Tudományos Szocializmus Tanszék

Szervezetileg a tantárgynak, illetve elődjének oktatása az egységes marxizmus–leninizmus tanszék keretében indult meg: 1950-ben jött létre az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Központi Marxizmus–Leninizmus Tanszék, ahol már mindhárom alaptárgyat kötelezően oktatták. A közvetlen pártirányítást és az erős centralizációt jelzi, hogy a rektor csak a tárgyi feltételeket biztosította, az elvi irányítást és a személyi feltételeket a pártközpont. A főhatósági jogkört maga a Központi Tanszék gyakorolta, az egyetemeken létrejött tanszéki csoportok 1952-ig annak kihelyezett tagozatai voltak.

„1953-tól a főhatósági jogkör a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztályának kezébe került, az egyetemek tanszéki csoportjai 1952-től tanszékekké alakultak, majd megindult az ideológiai alaptárgyak önálló tanszékké válása. Először 1954-ben, a Központi Tanszékből jött létre a Politikai Gazdaságtan és a Filozófia mellett Mód Aladár vezetésével (akinek meghatározó szerepe lett a tudományos szocializmus kifejlesztésében) a Marxizmus–Leninizmus Alapjai Tanszék. Az önálló tanszékké válás azonban csak a jelentősebb felsőoktatási intézetekben ment végbe, az intézmények többségében a tudományos szocializmust ma is a marxizmus-leninizmus tanszéken belüli szakcsoport oktatja" (Pándi 1981: 88).

Debrecenben 1966-ban hozták létre a tanszéket, önálló szervezetként, amelynek Farkas Dezső állt majd' mindvégig az élén. Szintén heterogén társaság volt

6 http://polsocint.unideb.hu/content/szociol%C3%B3gia-tansz%C3%A9k-bemutatkoz%C3%A1sa (2014. 10. 19.)
7 Docens, tanszékvezető, intézetigazgató. Kutatási területe: az európai integráció társadalmi vonatkozásai.
8 Tanszékvezető, intézetigazgató, docens. Kutatási területe: társadalompolitika, szociálpolitika, munkanélküliség.

itt, amit mi sem bizonyít jobban, hogy a '80-as években pont ezen a tanszéken robbant ki az intézet fennállásának talán legnagyobb botránya: a Farkas–Pándi konfliktus (bővebben l. RÁCZ 2009). Sem Farkas Dezső, sem Pándi Lajos nem akart veszíteni. Végül – szükségszerűen – Pándi maradt alul a többéves szakmai-személyes jellegű küzdelemben. A politikai értelemben vett nagy öregek:[9] Farkas Dezső, Szilágyi Miklós, Vályi-Nagy József, Szabó Irén, Tóth Gábor, Újlaky Zoltánné; és a fiatalok:[10] Pándi Lajos, Belányi Zsuzsa, Bujdosó Emma, Kiss József, Kocsis Zsolt, Nalesnyik Ilona, Iván Károly határozták meg a tanszék összetételét – noha többen közülük már a rendszerváltás előtt elhagyták a tanszéket.

Azt, hogy gondok voltak, a hivatalos álláspont szerint is érzékelte a hatalom: „A hallgatók világnézeti nevelésének eredményesebbé tétele érdekében korszerűbbé kell tenni a marxizmus–leninizmus tartalmát, növelni kell a marxista gondolkodás vonzerejét, csökkenteni célszerű a kötelező tárgyak és órák számát, ugyanakkor bővíteni indokolt a választható tárgyak körét. A világnézeti nevelés épüljön jobban a szakmai képzésre" (VASS szerk. 1994: 393). Vagyis még 1987-ben is az volt a fontos, hogy a felsőoktatásban a hallgatók megfelelő ideológiai felkészülésben részesüljenek. Ez is azt bizonyítja: nem lehetett előre látni, hogy két év múlva bekövetkezik a rendszerváltás – azzal együtt, hogy a gazdasági nehézségeket érzékelni lehetett.

Az ebből megalakult későbbi Politológia Tanszék teljesen más keretek közé került 1990 után, doktori iskolája sajnos a mai napig nem jött létre. A korábbi Tudományos Szocializmus Tanszék privilégiumai elvesztek, nem tarthatta meg azokat.[11] Már 1989 előtt is voltak gondok a tanszékkel és magával az intézettel. Akkor a szakmaiságukat kellet bizonyítaniuk az erre hivatott közönség előtt, ez több-kevesebb sikerrel meg is történt. 1989 után a megmaradás volt a cél: szó szerint, egzisztenciális értelemben. Ugyan senkit nem küldött el az egyetem az állásából, mégis évekre a bizonytalanság lett úrrá a tanszéken, semmi sem volt olyan, mint 1989 előtt. Ugyanakkor belső átcsoportosítások is voltak,[12] nyugdíjba is vonultak néhányan.[13] Farkas Dezső a Szociáldemokrata Párttal és annak agrárpolitikájával foglalkozott mélyebben, illetve megyei helytörténetet is érintette: az 1918-as és 1919-es eseményeket kutatta Hajdú-Bihar megyében. Tóth Gábor agrármozgalmakkal foglalkozott, elsősorban a parasztság politikai hangulatával, a Kisgazdapárttal, az MSZDP agrárpolitikájával, a birtokos parasztság helyzetével a '30-as években és az agrárproletariátussal. Vályi-Nagy József az oroszországi hadifoglyok kérdésénél állapodott meg, népi demokráciákkal is foglalkozott, és a szocialista forradalom elvi kérdéseire kereste a tudományos választ. Szilágyi Miklós Latin-Amerika baloldali mozgalmaival, Afrika gyarmatosításával az SZKP XXII. kongresszusával összefüggésben írt, és a debreceni Nemzeti Bizottsággal is foglalkozott. Szabó Irén Lenin és a bolsevik párt belső helyzetét kutatta, illetve egy jászsági falu gazdasági és társadalmi változásairól is értekezett. Újlaky Zoltánné a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara történetével foglalkozott, továbbá az iparkereskedelemről kutatott és írt tanulmányt Hajdúböszörmény viszonylatában.

9 A tanszék alapítói és munkatársai az 1950-es és '60-as évektől.

10 Ők csatlakoztak a tanszékhez a '70-es és '80-as években.

11 Ez olyan lelki traumát okozott a személyi állomány tagjainak, hogy máig jól kitapintható viselkedésükön, magatartásukon: félelem és egyfajta kisebbrendűségi érzés, távolságtartás, gyanakvás és bizalmatlanság.

12 Újlaky Zoltánné a BTK Tanulmányi Osztályára került munkatársként, Varró Tiborné a KTK könyvtárosa lett, Eke Judit a Szociológia Tanszékre került.

13 Farkas Dezső és Vályi-Nagy József vonult nyugdíjba.

4. Az új elit...

Ha elfogadom azt az érvelést, hogy diktatúrából demokráciába tartott az ország 1989-ben, akkor a változások mindenki számára hasznosak voltak, mert a demokratizálódási folyamatok szinte valamennyi réteg számára szélesebb lehetőségeket teremtettek – elsősorban a kibontakozás terén a korábbi korlátozott létformákhoz képest.

Egyidejűleg lehetne beszélni értelmiségi hatalomátvételről (SZELÉNYI–KOLOS 2010), az új elit kialakulásáról (LAKI–SZALAI 2004), középosztályosodásról és polgárosodásról. Ám az MLI oktatóira, az értelmiség ezen speciális, szűk rétegére nem feltétlenül vonatkoztak ezek a megállapítások. Vagyis akik az intézeten belül feltétlen vonalasok voltak, azok nehéz helyzetbe kerültek.

Fehér Ferenc filozófus azt írta korábban, hogy „a kommunizmus után élni azt jelenti, hogy első ízben kell szembenézni olyan problémákkal, amelyek vagy a kommunizmus miatt keletkeztek, vagy terrorkormányai kordában tartották őket, azt az illúziót keltve, hogy régóta megoldódtak már, holott valójában csak még jobban elmérgesedtek" (FEHÉR 1991: 108). Tehát a felszín alatt léteztek különféle problémák, ahogy ezt Fehér jelzi is. Új helyzet alakult ki, amit sürgősen meg kellett oldani. „Iszonyatos féltékenységek voltak jelen ebben az időszakban. 1991-ben még az volt az egyik fő szempont, hogy ki hol állt 1956-ban. A tanszéki bugyrok, szerelmi kapcsolatok és más személyes problémák olyan mélyek voltak, hogy azt egy kívülálló el sem tudja képzelni."[14] Olyan terhelt múltja van ennek az intézetnek, olyan belső történetek ezek, amit kívülálló nehezen érthet meg. Sokszor hangzott el az a mély sérelemként megélt mondat, hogy „...és te akkor azt mondtad". Különböző politikai viták során gyakori érvként vetették be ezt a „panelt". Úgy gondolom, hogy ebben a mikroközegben leképeződött az egész ország akkori szellemi gyötrelme és szenvedése, hiszen tagjai nem számoltak le a múlttal, nem néztek szembe korábbi önmagukkal. A felszín alatt olyan indulatok izzottak, amelyek akár évtizedig is lappangtak. Bibó István kifejezésével élve: a kelet-európai kisállamok nyomorúsága jól érzékelhető volt ebben a mozzanatban is. Különösen egy diktatúrában nem létezett őszinte munkahelyi közösség, aminek főképp politikai okai lehettek. Minden „nagy történet" sok „kis történetből" áll össze. Vagyis ahhoz, hogy jobban megértsünk egy folyamatot, a legapróbb részleteket is ismerünk kell. Mivel

14 Személyes interjú Muraközy Lászlóval (2008. december 13.).

diktatúra volt, a társadalom atomizálttá vált, a zárkózottság és bizalmatlanság erősen jelen volt nemcsak társadalmi szinten, hanem a kis közösségekben is.

5. Identitás

Az MLI-ben megtalálható négy tanszékről egy-egy embert idézek, hogy érzékeltessem: miként vélekedtek az akkori dolgokról, milyen élményekkel gazdagodtak; ezzel párhuzamosan elemzem és értelmezem az elhangzottakat. Ezután további, az egyetemen dolgozó-oktató emberek gondolatait is megjelenítem. Azért pont ezt a négy embert szólaltatom meg, mert egyrészt ők járultak hozzá gondolataik közléséhez, másrészt velük készítettem részletesebb interjút.

Többek között Novákné Rózsa Erzsébet, Béres Csaba, Varró Tiborné, Muraközy László, Szász Tibor, Hülvely István és Kocsis Zsolt volt az, akivel nemcsak beszélnem sikerült a témát illetően, hanem hozzájárultak gondolataik nyilvánosságra hozásához is.

Újlaky Zoltánné, Darai József, Gerner Rudolf, Bimbó Mihályné, Szilágyi Miklós, Vályi-Nagy József, Farkas Dezső, Hegedűs Erzsébet nem volt hajlandó interjút adni. Kővágó Margit, Szabó Irén, Orosz László és Dér Aladár pedig nem járult hozzá, hogy publikáljam a témával kapcsolatos gondolataikat.

A Kádár-kori Magyarországra nem a rettegés, hanem az elhallgatás volt a jellemző (György 2000). Az egész huszadik századi történelem „zárolt anyag" volt, és ezt, ha nem is tartotta mindenki természetesnek, az emberek többsége megszokta.

Csakhogy ebben a közegben érdemes volt hallgatni; célozgatni, rébuszokban beszélni pedig hőstettnek számított. Ennek oka az a munkahelyi közeg és légkör, amely a vezetőknek köszönhetően kialakult. A kulcspozíciókat az idősebb generáció birtokolta, melynek tagjai ragaszkodtak is ehhez a helyzethez. Nyilvánosan igazat mondani ellenben majdnem lehetetlen volt, és aki megpróbálkozott vele, azt „mindenki" elítélte. „Minek keresni a bajt, amikor lehet itt végre szépen, nyugodtan a fal mellett éldegélni? Meglehet, az össznépi elhallgatás korszakáról való megemlékezés legméltóbb módja az, ha örökre töröljük az emlékezetünkből.

Ami bizonyos: az elfojtás és a feledékenység mintái adottak voltak a múltjával számot vetni nem akaró harmadik Magyar Köztársaság születésének pillanatában. És az egykor kötelező pártállami amnéziát privatizáló társadalom élelmesebb tagjai csakhamar egyénileg vállalkozhattak a visszakapott magánmúlt meghamisítására vagy elfeledésére (Lányi 2008: 576)."

Ezt a jelenséget magam is tapasztaltam, amikor több marxizmusoktató nem kívánt megszólalni a témában. 25 év telt el a rendszerváltás óta, de az idősebb generáció nem akar emlékezni saját múltjának ezen időszakára. Ha hamisítás nem volt is, elfedés mindenképpen. Egy-egy 1990 után született önéletrajzba már csak azt írták le, hogy mit oktattak, de az oktatási egységet már nem, hiszen az kompromittálhatott.

Talán azért nem emlékeznek a nem is olyan távolt Kádár-rendszerre, mert még most is tart. Ezt a nézetet osztja Gyáni Gábor is, amikor így ír erről: „sokak megítélése szerint a Kádár-rendszer továbbra is itt él közöttünk, jóllehet nem

mindig vagyunk e tény tudatában. Tudattalanul élt tovább a rendszer akkor, amikor a társadalom korábban felhalmozott tartalékait felélve vészelte át a piacgazdaságra való áttérés súlyos egzisztenciális megrázkódtatásait" (Gyáni 2008: 61).

Lényegében ez a jelenség képeződött le az általam vizsgált debreceni közösségben is, kiválóan lehetett érzékelni és tapasztalni, hogy miként kerülnek meg egy-egy kényesebbnek gondolt kérdést.

A Filozófia Tanszékről Novákné Rózsa Erzsébet így vélekedett arról az évről, amikor a változások előszelét már lehetett érzékelni Debrecenben is:

> 1988 decemberében intézetigazgató-helyettes választás volt. A MLI négy tanszékének létszáma majdnem 50 fő volt, s talán mindenki ott volt a különlegesnek számító eseményen. Varró Tiborné, a jelölőbizottság elnöke kapacitált, hogy vállaljam el a megmérettetést. Muraközy László, az új intézetigazgató pedig engem akart helyettesének. Forrongott valami, de ott kellett lenni ahhoz, hogy az ember ezt a hangulatot, a történelmi változások személyes megtapasztalását megértse. Végül elvállaltam a jelölést a helyettesi posztra. Egyetlenegy szavazaton múlt, hogy én lettem a helyettes. Kiss Sándor volt a másik jelölt, az egykori asztalossegédből lett filozófiatanár. Ezen az értekezleten újra – eddig utoljára – leantimarxistázták. Mintha megállt volna az idő ebben az intézetben.[15]

A beszélgetés fenti részlete azt támasztja alá, hogy komoly gondok merültek fel, amit nem mindenki érzékelt akkor; az emberek identitása kezdett megváltozni, többen nem úgy viselkedtek, mint korábban. A régi gárda, elsősorban az idősebbek ragaszkodtak azokhoz a kiváltságokhoz, amelyeket évtizedekig élveztek. Veszélyben érezhették saját politikai pozícióikat és talán egzisztenciájukat is, annak ellenére, hogy ekkor még szó sem volt rendszerváltásról, mindössze belső reformokat szeretett volna elérni néhány fiatal.

Muraközy László, az akkori Politikai Gazdaságtan Tanszék egyik munkatársa így ismertette ennek az időszaknak a történetét:

> Az MLI veszélyben érezte magát a rendszerváltáskor, nem lehetett tudni, hogy mi lesz. Nemcsak egzisztenciális veszélytől féltek, hanem komolyabbtól is: esetleg elzavarják őket. Nagyon kötődött a párthoz az intézet, nagyon komoly félelmek voltak. Az egész rendszerváltás önmagában megrázta az embert, nehéz volt feldolgozni, ma 20 év után már könnyebb visszatekinteni. A folyamat kiforrta magát, az egyetem segítőkész volt, dacára az ellenérzéseknek. Átalakulást várt az egyetem, közben az intézetben azon vitatkoztak, hogy ki üljön az ablak mellé a süllyedő hajón. Végül nagy nehezen váltás következett be az ideológiától a szakma felé.[16]

Muraközy példája azt mutatja, hogy ő nem feltétlenül élte meg teljes törésként a rendszerváltást. Fegyelmezetten vezényelte le intézetigazgatóként a váltást, majd a '90-es évektől a nevéhez köthető a debreceni közgazdászképzés megalakítása és beindítása. A fiatalabb generáció egyik tagja, aki időben tudott váltani elsősorban szakmailag, noha politikai értelemben reformokat szeretett volna bevezetni, nem pedig megváltoztatni a rendszert.

15 Személyes interjú Novákné Rózsa Erzsébettel (2008. október 30.).
16 Személyes interjú Muraközy Lászlóval (2008. december 9.).

Béres Csaba, a Szociológia Tanszék korábbi vezetője a következőképp emlékezett vissza ezekre a sorsfordító hónapokra, évekre:

> Ekkorra már mi is külön tanszék voltunk, megszűnt a MLI, benne a PGT és a Tud. Szoc., ami ekkor felvette a Politológia Tanszék nevet. A BTK-s kollégák igyekeztek politikai prédává tenni az intézetet, állásokat vettek el tőlünk. Kényszerű tény volt, hogy a szociológia pont az MLI része volt. Határozottan kijelenthetem, hogy nem volt a rendszer szekértolója, mert akkor ilyen alapon az összes tudomány az lett volna és a hatalom szolgálatában állt volna. Közben átkerültünk a bölcsészkarra, mert előtte központi tanszékcsoport voltunk, azaz közvetlenül a rektor alá tartoztunk. Végül egy állást elvettek a szociológiától, amit pont egy történelem szakos dékánhelyettes tett meg, de ha úgy vesszük, a történelem éppúgy a hatalom kiszolgálója volt 1989 előtt.[17]

Béres az idősebb korosztályhoz tartozik, de tudott haladni az idővel. Az egyetemi vezetéssel folytatott tárgyalások nyomán kerültek át a BTK-ra, ami bizonyos szempontból visszalépés volt számunkra, hiszen azelőtt egy rektor alatt álló központi intézet részei voltak, utána pedig egy a sok szak között az egyetemen. Noha újra egy intézet részei lettek, az érdekérvényesítés szempontjából ez már kevésnek bizonyult, mert a nagy és régi intézetek (angol, magyar, történelmi) mellett jóval nehezebben rúghattak labdába. Státusok csökkentése is bekövetkezett, ami szintén gyengítette a régi-új szakot. Béres álláspontja szerint 1989 előtt nemcsak az MLI-ben voltak rendszerhű marxisták, hanem szerte az egyetemen, akik a fordulat után bírálták, sőt élesen támadták a korábbi marxista intézetet, ami Béres szerint helytelen.

A negyedik interjú Varró Tibornéval készült, aki az akkori Tudományos Szocializmus Tanszék egyik oktatója volt:

> 1989-ben és utána látszólag nem változott meg senki és semmi. Mindenki hű maradt az MSZP-hez. Hosszabb folyamat az identitásváltás. Egy részük hű maradt, de egy másik rész váltott, amit egy darabig leplezett. Ez ennek a tanszéknek az életében nem volt látványos fordulat, máshol, más tanszékeken viszont igen: egyik napról a másikra hithű párttagból lett valaki vallásos ember rövid idő alatt. Azt mondták akkoriban, hogy „őket csak belekényszerítették a pártos életbe". Farkas és Tóth egyetemet végezhettek, amit a pártállásuknak köszönhettek, amit ők jól tudtak. Farkas azt hangoztatta 1989-ben, hogy ez csak múló állapot, és egy rövid idő után visszaáll a régi rend. Nem lehet ez tartós az ő véleménye szerint, és 1-2 év múlva meg fog bukni a köztársaság, és újra a pártállam lesz hatalmon. Arra készült, hogy meg fog torolni mindent, a szocializmusellenеseket retorzióval fenyegette. Tóth Gábor ennyire nem volt vonalas, óvatosabb volt, de megmaradt hithű kommunistának Szabó Irén is. Ők hárman maradtak, az biztos, ők ezt hangoztatták is annak idején, a többiek nem nagyon mondtak véleményt, tehát inkább hallgattak és kivártak. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a többiek egyszeriben jobboldaliak lettek. Nem! Maradtak a baloldalon, mindössze csendben maradtak.[18]

Varróné világossá tette, hogy az emberek életében (nem feltétlenül a sajátjában) voltak törések, akik nehezen élték meg a rendszerváltást. Farkas a Kádár-rendszer feltétlen híve volt, és ehhez végig ragaszkodott. A változásokat

17 Személyes interjú Béres Csabával (2009. november 13.).
18 Személyes interjú Varró Tibornéval (2009.október 29.).

aszerint élhették meg az emberek, hogy mit köszönhettek a pártnak. Mások inkább hallgattak, aminek több oka lehetett: egyrészt tegyük fel, hogy ők is maradtak a régi rend pártján, akkor a félelem mozgathatta őket. Másrészt ha belül váltottak is az új irányába, akkor talán morális, erkölcsi megfontolásnak eleget téve nem hangoztatták újszerű véleményüket. Abban a néhány hónapban nem lehetett tudni egyértelműen, hogy mi következik, a kivárás taktikáját követték néhányan. Később látni fogjuk más megnyilatkozásokban, hogy Farkas megítélése nem egyértelműen negatív és elmarasztaló.

Szekeres Melinda, a Szociológia Tanszék másik munkatársa így emlékezik vissza erre az időszakra:

> A debreceni MLI-ben a Filozófia Tanszéket átsegítette a váltáson a generációs váltás. Kónya István és Bimbó Mihály nyugdíjba ment. Vajda kimenekítette a tanszéket. A PG könnyen megoldotta a gondjait Muraközy László széleslátásának köszönhetően, később megalakította a közgázt. A Politológia Tanszéken más volt a helyzet. Ugyan erősen különbözött a Tudományos Szocializmus Tanszéktől, de voltak előzmények. Az átalakulás már a '80-as években megindult. Farkas Dezső kezdeményezte, hogy a DAB-nak legyen Politikatudományi Munkacsoportja. Már neki is voltak azért elképzelései: kiterjeszteni a tud. szoc. határait szélesebb spektrumra. Noha egy-két ember nem tudott vagy nem akart beilleszkedni ebbe a folyamatba. Hegedűs Erzsébet elkezdte az aspirantúráját a Szovjetunióban, de talán nem fejezte be. Aztán Hülvely István is próbálkozott a tanszék fejlesztésével a '90-es években. Egy biztos, hogy a Szociológia Tanszéken nem volt identitásválság.[19]

Érezhető volt a változás iránti igény, ami 1985-höz köthető. Gorbacsov hatalomra kerülése új kérdéseket vetett fel, reformokra vágyott a szocializmus. Noha hivatalosan válság nem volt, de nehézségek léteztek, amelyeket szerettek volna megoldani. Ezekkel a pezsgő gondolatokkal érveltek, aminek köszönhetően a marxista politikatudomány irányába is nyitni kívánt a tudományos szocializmus Debrecenben. A rendszeren próbáltak újítani, irányt váltani, de mindezt elsodorta 1989, így az eredeti elképzelések csak részben valósultak meg.

A politológia felé való kapcsolódást Kocsis Zsolt a Politológia Tanszékről is megerősítette a vele való beszélgetésem során:

> Nyitott volt Farkas Dezső, noha dogmatikus is, ő volt az, aki a politológia felé nyitni akart már a '80-as években. Farkas szerint megvolt a kapcsolat a tudományos szocializmus és a politikatudomány között. [...] Lenini értelemben gondolt a politikatudományra. A marxizmus három forrása a klasszikus német, a francia utópista és az angol. Vitatkoztunk azon, hogy terminus technikus-e a tud. szoc. és a politikatudomány.[20]

Az előzmények tehát ismertek, de a konkrét személyi váltás már korábban bekövetkezett a Tud. Szoc.-on.

19 Személyes interjú Szekeres Melindával (2009. október 29.).
20 Személyes interjú Kocsis Zsolttal (2008. február 12.).

> Ami pedig az 1988-as tanszékvezető váltást illeti: „a hallgatói harag" elsöpörte Farkast, háttérbe kellett vonulnia, mert a hallgatók nem fogadták el. Nem volt tolongás nálunk, hogy új vezető legyen. Koloncként élte meg mindenki, ugyanakkor Farkas vérbeli küzdő volt. Végül Tóth Gábor lett a tanszékvezető, aki utána tanított a Politológia Tanszéken is. Átmeneti időszak volt ez, Gábor szenvedett ekkor, tanácsokkal láttuk el. Olyan közegben kellett képviselni a Tud. Szoc.-ot, majd később a Politológiát, amiben kísértett a tanszéki múlt. Gyenge láncszem voltunk, ellenséges volt velünk mindenki, pedig a Filozófián voltak munkásőrök, nem nálunk. [...] 1990-ben az volt a fő kérdés, hogy ki az, aki meg tud újulni. A fejlődőképesség volt a fontos.[21]

Felismerte, hogy változás volt ebben az időszakban, megállapítható, hogy nem volt túl barátságos az egyetemi közeg, de a sértettség itt is érződik. Ám a szakmai megújulás nem mindenki esetében következett be. Ők egyet jelentettek a tanszék nehezékeivel, e tény miatt lefelé húzták a debreceni politológiaképzés szakmai színvonalát.

Kővágó Margit, a Politológia Tanszék másik oktatója a következő gondolatokat osztotta meg az új tudomány, a politológia tananyagának első oktatásával kapcsolatosan:

> Ha jól emlékszem 1986/87-ben az ELTE Politikatudományi Tanszéke egy tanéves továbbképzést tartott a tantárgy fajdalom- és zökkenőmentes átalakítására. Talán abban az évben változtatták meg a tanszék nevét is.[22] Dér Aladárral egy nyár alatt csináltuk meg a politikatudományi tanulmányok tantárgy egyéves tematikáját, és az 1987/88-as tanévben már azt tanítottuk nagy hallgatói érdeklődés mellett.[23]

Az új tematika kidolgozása nem lehetett kis feladat, sajnos azonban nem férhettem hozzá egyetlen példányához sem. Kővágó álláspontja szerint népszerűek voltak azok az oktatók, akik bizonyos időtől kezdve mást (is) tanítottak, mint annak előtte. Majd így folytatta:

> Szerintem mindenkivel szemben averziói voltak a hallgatóknak, mert azt gondolták, hogy taníthatunk mi politológiát, amikor előtte évtizedekig tud. szoc.-ot oktattunk. Aztán ahogy folytattuk a dolgot, a hitelességért mindenkinek magának kellett megdolgozni. Látja, azért többnyire sikerült! Farkas Dezső nagy tudású, elkötelezett, és magával és másokkal szemben is maximalista vezető volt, talán ha egy kicsit korábban megérzi az „idők szavát", ő is ott lenne máig a tanszéken.

Tehát teljesen tisztában volt azzal, hogy a tanszék oktatóinak számára mik a lehetőségek, határok és képességek. Nem feszegeti az erkölcsi normákat, a természetes kiválasztódás híve.

> Az oktatói állomány megmaradt, azt nem tudom, hogy azzal elégedettek voltak-e, de – gondolom – azt gondolták, hogy majd a „természetes kiválasztódás" (a hallgatói igény és kritika) eldönti: ki marad, ki megy. Azt azért elmondanám between you and me,[24] hogy voltak népszerűbb és kevésbé népszerű kurzusok (és persze oktatók is). Ha valakinek kapós volt a kurzusa (és a neve a hallgatói népszerűségi listán), akkor arra szerették rásütni, hogy biztosan nem követel eleget, könnyen lehet jó jegyet szerezni nála.

21 Ua.
22 A tanszék nevét 1989-ben változtatták meg.
23 Személyes interjú Kővágó Margittal (2009. október 16.).
24 Kővágó Margit évek óta az USA-ban él.

Kegyelmi állapotról volt talán szó, amikor „még nem" és „már nem", vagyis mindenkinek megadta az egyetem vezetése, hogy bizonyítson szakmai szempontból. Egy kis cinizmus is érezhető az idézett szövegben, Kővágó természetesnek tartotta az ebben a kialakult történelmi helyzetben tanúsított magatartást, a megmutatkozott kettősség a Kádár-kor szellemiségét idézi.

Bársony István, a KLTE BTK TO csoportvezetője, később az egyetem oktatási dékánhelyettese szerint:

> A marxisták számára 1989-ben kényes helyzet állt elő, mert az idő elszaladt az intézet felett. Ezt ők azért érezték. Nem tartozott a kar meghatározó intézetei közé. Mind szakmailag, mind politikailag kicsúszott alóluk a talaj. Ekkoriban már lehetett új információkhoz jutni; egyszempontú világ helyett többszempontú világ keletkezett. Az oktatói gárdának is változnia kellett. Egy jó része ugyanaz maradt: Dér Aladár, Hegedűs Erzsébet, Szabó Irén, Kocsis Zsolt. Tőlük nehéz volt azt várni, hogy lesz változás, és az élére is állnak. Az csak egy dolog, hogy kevesen voltak, ma sincs ez jól megoldva. Igény volt rá, hogy valami más legyen a tanszéken. Nemcsak a címkét kellett átfesteni, hanem a belső tartalmat is meg kellett változtatni. Erre Hülvely volt a garancia. Ő volt a szak programjának kidolgozója. Szakmai igényesség jellemezte, a Pozsgay–Hülvely páros megadta a politológus képzés keretét, és irányát.

Az új, budapesti emberek jelentettek csak garanciát arra, hogy valami megmozdul a közegben. A régiek erre képtelenek voltak mind szakmailag, mind emberileg. Ugyanakkor a debreceni zárt értelmiségi egyetemi elit nem engedte maga közé a külsősöket, a cívisváros csak látszólag ápolta velük felszínes kapcsolatait. Bársony rámutat arra, hogy voltak, akikben megfogalmazódott a szakmai megújulás igénye. Ugyanakkor rávilágít arra is, hogy voltak olyanok is, akik nem értették meg az idők szavát.

6. Vizsgálódási szempontok

Többféle lehetőség kínálkozik, hogy megfejtsük: egy ember olykor miért viszonyul kedvezőtlenül egy jelentősebb politikai változáshoz. Lehetséges változat a mobilitás, a korcsoport, esetleg az egyetemen vagy párton belüli funkciók közötti különbségek.

6.1. Mobilitás

Többen vidékről kerültek be az egyetemre, döntően Debrecenből vagy annak vonzáskörzetében megtalálható kis településekről. A teljesség igénye nélkül ismertetem, hogy ki hol született. Hegedűs Erzsébet, Kovács Margit, Bimbóné Karlaky Mária, Béres Csaba és Szilágyi Miklós: Debrecen; Pozsgay Imre: Kóny; Hülvely István: Királyháza; Szabó Irén: Jászkisér; Dér Aladár: Győr; Kocsis Zsolt: Gyöngyös; Kónya István: Karcag; Farkas Dezső: Hejőkürt; Vályi-Nagy József: Gelej; Kővágó Margit: Döbrököz; Tóth Gábor és Ullaga József: Hajdúnánás; Ujlaky Zoltánné: Büdszentmihály; Darai József: Püspökladány; Bimbó Mihály: Cegléd; Kiss Sándor: Nagyszalonta; Gerner Rudolf: Körösszegapáti; Kőváry László: Sarkadke-

resztúr; Mojzesné Székely Katalin: Sajószentpéter; Bibok Györgyné: Kiskunfélegyháza; Szász Tibor: Nyírbátor; Novák Lászlóné: Nádudvar;[25] Mihálydeák Tamás: Nyíregyháza; Varró Tiborné: Biharnagybajom; Papp Lászlóné: Salgótarján; Kabai Imre: Várpalota; Novák Lászlóné: Nádudvar; Pándi Lajos: Szeged.

Sarkadkeresztúr, Gelej, illetve Büdszentmihály olyan kis települések, ahonnan egy egyetemi karrier lehetősége óriási kitörési pontot jelentett az egyén számára, főleg ha a szülők sem voltak tehetősek, társadalmilag nem voltak megbecsültek 1945 előtt. Viszont a cívisváros befogadta őket, annak ellenére, hogy Debrecen őslakossága híresen távolságtartó és zárt elitet képez. Hivatalosan 1962-ben a felsőoktatásban megszüntették a származás szerinti direkt kategorizálást, ugyanakkor olyan feltételeket igyekeztek teremteni, hogy a munkás és paraszt származású fiatalok aránya ne csökkenjen az egyetemeken, főiskolákon. Ezzel párhuzamosan azonban továbbra is a túlzsúfoltság és műszaki elmaradottság jellemezte a magyar felsőoktatást.

6.2. Párton belüli funkciók

Kónya rektor volt két cikluson keresztül, ezen kívül az egyetemi tanács tagja. Farkas a Szakszervezeti Bizottság titkárságát vezette, Ullaga a Kun Béla Kollégium vezetése mellett egyetemi főtitkár volt, Mojzesné egyetemi KISZ-titkár, Darai pedig intézetigazgató-helyettesként egyetemi tanácstag, tehát egyetemi szinten jelentősen képviseltették magukat. Többek között Szabó Irén látta el egy időben az MLI pártalap-szervezeti titkári teendőket. Bimbó Mihály volt az egyetem személyzeti csoportjának vezetője. A hatalommal való befolyás lehetősége is jelentősen mélyítette az emberek közötti különbségeket, amit az sem csökkentett, hogy akadtak, akik visszaéltek pozíciójukkal.

6.3. Korcsoportok

A munkatársi életrajzok, adatok elemzése arról tanúskodik, hogy az összetétel vizsgálatakor nem csak az elvégzett szakok szerinti megoszlásnak van jelentősége. Ha a megélt történelem alapján szemlélődünk, akkor látható, hogy az alaptípusok három nagy történelmi fordulóponthoz kötődnek.

Az intézeten belüli egyik csoport meghatározó élményvilága a háború utáni összeomlás és a koalíciós korszak volt. Életükben kivétel nélkül törést jelentett az 1948 utáni fordulat. Ez egyetlen párthoz, a Magyar Kommunista Párthoz köthető. Közvetlenül ide sorolható 1956 élménye is mint gyors és komoly megrázkódtatás. Ehhez a csoporthoz sorolnám Kónya Istvánt, Darai Józsefet, Bimbó Mihályt és feleségét, Karlaky Máriát, továbbá Béres Csabát, Farkas Dezsőt, Kiss Sándort, Kőváry Lászlót, Demény Máriát, Mojzes Jánosnét, Ullaga Józsefet, Gerner Rudolfot és Tóth Gábort. Ők a „nagy öregek", akiktől abban az időben sokat

25 Korompai szerk. 1981: 4–25.

lehetett tanulni ideológiai értelemben, ők a „fényes szelek nemzedékének"[26] utolsó kései képviselői, vagy akiket megérintett ez a korszellem.

A másik csoport a '60-as és '70-es évekhez köthető, szellemi, kulturális változásokat tekintve, hiszen itt politikai értelemben nem volt különösebb váltás. Ide tartozik az úgynevezett középgeneráció: Dér Aladár, Szabó Irén, Hegedűs Erzsébet, Ujlaky Zoltánné, Varró Tiborné, Mihálydeák Tamás, Novák Lászlóné, Pándi Lajos, Nyizsnyánszki Ferenc – ők a „kádári modernizáció első gyermekei."

A harmadik rész egyértelműen 1989-hez köthető, tagjainak ez a dátum másképp jelentett változást az életben. A legfiatalabbak számára a rendszerváltás nem jelentett különösebb törést, sokkal inkább lehetőséget. Kővágó Margit, Muraközy László, Kocsis Zsolt, Eke Judit, Csoba Judit, Bujdosó Emma és Kiss József volt a KISZ-generáció tagja, ők az 1980-as években kezdték el politikai pályafutásukat (Vincze szerk. 1995: 365). Közéleti-politikai érdeklődésük szorosan kapcsolódott az ifjúsági szervezethez, illetve meghatározó élmény volt számukra mindaz, ami 1985 után történt.

Ugyanakkor egyértelműen kijelenthető, hogy valamilyen mértékben mindenki számára változást jelentett 1989. Az más kérdés, hogy ki milyen szinten élte meg az akkori történéseket, hogyan viszonyult hozzá és milyen okok vezettek a töréshez.

Ez a leírás azt is mutatja, hogy az intézetben a 20. századi történelem egészen különböző lenyomatai, élményei voltak képviselve (Losonczi 2005). A közel húsz életút, amelyet megismertem, gazdag politikai-kulturális örökséget sejtet, s ezt nem feltétlenül a tanszékek szerinti lebontás alapján kell kezelnünk, mert a törésvonalak egészen máshol keresendők.

Ha figyelembe vesszük az intézet sokszínűségét, akkor nem meglepő, hogy a felszín alatt mindig is konfliktusokkal telített, lázas, zajos és izgatott volt a tagok munkája. Természetesen nem csak emiatt volt problémás a közeg: egy diktatúrában nincs maradéktalan szólás- és véleményszabadság. Elnyomás és elnyomatottság jellemezte 1989 előtt az intézetet is. Nem voltak igazi valódi viták, a „belső ellenzék", a fiatalok egy része frusztrálva érezte magát: úgy érezték, nem tudnak szakmailag kibontakozni, ám ha ez utóbbi mégis sikerült, akkor később megújulni nem. „A szocializmus falai nemcsak elzárták a nyugatot, de el is takarták a mögötte levő világot, dilemmáival együtt" (Losonczi 2005: 210). Tehát voltak újszerű gondolatok, de ezek megrekedtek.

6.4. A botrányokhoz való viszonyulás, az igazodás

Ugyanakkor létezhet egy negyedik szempont is: az intézeten belüli botrányokhoz való viszonyulás, az igazodás is meghatározónak bizonyult. 1974-ben Iván Károly, akkori fiatal marxizmust oktató tanársegéd fürdőnadrágban jelent meg az egyetemen nyári szünetben, a tanszékvezető pedig eltanácsolta kollégáját.[27]

26 Ők azok a népi kollégisták, akik 1945–1948 között NÉKOSZ-osok voltak, alapvetően baloldali munkás és paraszti származású fiatalok, akiket az akkori hatalom felkarolt, taníttatott, akik a mélyszegénységből érkeztek.

27 Nyizsnyánszki Ferenc elmondása alapján. Iván Károly nem kívánt élni a megszólalás lehetőségével.

Korábban már utaltam rá, hogy 1986-ra Pándi Lajos is összetűzésbe keveredett Farkassal, amiből szintén utóbbi került ki győztesen. Ugyancsak a '80-as években érte támadás Mády Zoltánnét, aki Farkas titkárnőjeként dolgozott; meggyanúsították, hogy pénzt tulajdonított el Dér Aladártól.[28] Keményen meghurcolták, fegyelmi tárgyalás folyt ellene, ami értelmezhető a Farkas elleni támadás előszelének is, hiszen egy bizalmi állásban levő személy ellen jártak el. Jelentősen felkavarta a kedélyeket Bimbó Mihály a Filozófia Tanszék élére való kinevezésének elmaradása 1988-ban, de ide sorolható az 1989-ben lezajlódó hallgatói megmozdulás is, ami elsősorban az MLI ellen nyilvánult meg.

Meglehet azonban, hogy az első három vizsgálódási szempontból egyenesen következik e negyedik alternatíva. Ez sajátos magatartásforma is lehet, de főként egyetempolitikai és ideológiai szálak húzódhattak meg a döntések hátterében.

7. Törés, folytonosság

Krausz Tamás így vélekedett a változásról:

> [H]át az elit nem hajtott végre ilyen horderejű átalakulást? De sokan diabolizálják is ezt a jelenséget, az árulást. Természetes, hogy az emberek időnként megváltoztatják nézeteiket, hiszen, ha más a helyzet, másképpen kell viszonyulni hozzá. A baj az, hogy sosem derül ki, miért változtatták meg a nézeteiket. A politika nem mondja meg az embereknek, hogy mi változott meg. Így nem tudják azt sem, a politika miért ingadozik ide-oda. Ez elbizonytalanítja őket és oda mennek, ahol választ kapnak a kérdéseikre, a megoldás reményét problémáikra, szorongásaikra.[29]

Hülvely István, aki 1991-től lett a Politológia Tanszék vezetője, a következőket érzékelte a tanszékre érkezésekor:

> Határozottan emlékszem az első találkozásunkra. A könyvtárszobában ültek egy csomóban, némán összebújva, riadtan, és féltek, mert nem ismertek, nem tudták, ki vagyok, és hogy most mi fog következni. Amikor odakerültem, még érezhető volt az a bizonyos tüske, ami bennük volt, és ezáltal az egész tanszék légkörében. Valami nagy sztrájkról hallottam, amit a hallgatók szerveztek kifejezetten a Politológia Tanszék elődje ellen. Azt akarták tanítani, amit előtte, nem változtak semmit. Lassan konszolidálódott a helyzet. Kidolgoztunk egy koncepciót, hogy mit tanítsunk, ám még ekkor is labilis volt a helyzete a tanszéknek. Egy út maradt: az előremenekülés, vagyis kísérlet a szakindításra.[30]

Ez a bizonyos első találkozás nem volt konfliktusmentes, előre kódolva voltak különféle nehézségek. Az új identitását kereső tanszék régi emberekkel akarta elérni elfogadását és hitelességét. Ez nem ment könnyen, ugyanis a Marxista Intézet ezen tanszéke volt a leggyengébb láncszem a gépezetben. Nehezen volt védhető, nemcsak ideológiai, hanem szakmai szempontok alapján sem, annak ellenére, hogy akadt néhány üdítő kivételnek tekinthető tanulmány is. Hülvely kész tanszéki állományt kapott, így alig volt beleszólása, hogy kikkel szeretne

28 Varró Tiborné elmondása alapján.

29 Krausz Tamás: A pártokban nem, de a mozgalmakban még hiszek (interjú) In.: Egyenlítő 2009/11. 5. o.

30 Személyes interjú Hülvely Istvánnal (2008. július 4.).

együtt dolgozni a későbbiekben. A törésvonalak elég hamar kikristályosodtak, majd kiéleződtek, hiszen külsős oktatóként-vezetőként nem minden esetben lehetett tisztában a helyi érdekekkel és viszonyokkal. A régi gárda közül többben nem is érzékelték a változásokat. „A sztálinizmus, a szocializmus nem egyszerűen intézményrendszer, hanem habitus, attitűd, és a források szintjén elsősorban nyelvhasználat. Még olyan személyes források, mint a napló, sem igazán alkalmasak arra, hogy eldöntsük, ki pontosan mit gondolt egy adott jelenségről, nemhogy egy csoport" (Hotváth 2008: 418).

Sarkalatos kérdésnek tekintették a kinevezett munkatárs státusát és beosztását is. Lényeges kérdés volt, hogy ki hol végzett, mikor és milyen szakon, milyen volt az MSZMP-n belüli helyzete. Kocsis Zsolt a következőket mondta erről:

> A belső hierarchia nagyon komoly szinten működött. A docens, adjunktus közötti különbséget is nagyon komolyan vették. Viszont Vályi-Nagy József jó módon állt a dolgokhoz, neki nem volt gyereke. Kemény ember volt, a véleményét mindig kifejtette. Nehezen lehetett előrekerülni szakmai értelemben a tanszéken, intézeten belül. Én csak levelezősöket oktattam, nem tanítottam az Oktatási Igazgatóságon: az a Párt volt.[31]

Ennek okát abban látom, hogy a származás nagyon fontos szerepet játszott az életükben. Mivel társadalmi értelemben mélyről érkezett személyekről van szó, lényeges volt számukra, hogy ki hova és meddig jutott, és főként, hogyan. Az egymáshoz való szakmai és politikai viszonyulás döntőnek minősült számukra, nehezen volt megkerülhető.

Sajátos látásmódot képviselt ebben a témában Pozsgay Imre, aki külsős oktatóként vett részt a munkában. Pozsgay így mutatta be korábbi debreceni munkahelyét:

> Ami a Politológia Tanszék előtörténetét illeti, tisztában voltam azzal, hogy hova jövök. A társadalomtudományi szakokon marxista oktatók átképzett erős csoportja fogadott, én azonban leszámoltam saját múltammal, és nem vizsgáltam a személyi előfeltételeket. Az ott megszerzett tapasztalataim döntően 1991 utániak, azok, amik meghatározták viszonyulásomat a kollegákhoz, ami pedig pozitív volt.[32]

Szemlélete szerint nem foglalkozott a korábbi dolgokkal, úgy érezte, elég nagyvonalú volt ahhoz, hogy túllépjen bizonyos kényes kérdéseken.

> Egy kikötésem volt: elsősorban tanítani akarok, vezetői feladatokat nem akartam ellátni, mert ez Budapestről nehéz lett volna. A tanszéknek amúgy is megvolt már a maga vezetője. A meghívás az egyetemről 1991 tavaszán érkezett Daróczy Zoltán révén, amit jóleső érzéssel fogadtam el, az egyetemi tanács pedig egyhangúlag támogatott.

Pozsgay „politikusi" megnyilatkozása jól mutatja: nem akart konfrontálódni senkivel, s ezt sikerült is megvalósítania. Ez annak volt köszönhető, hogy egyrészt heti lebontásban ehhez túl kevés időt töltött a tanszéken, másrészt nem törekedett egyetemen belüli felelős pozícióra, nem keresztezte senki útját. Ugyanakkor talán habitusa is kizárta a vele való konfliktusokat, de ehhez hozzájárulhatott az

31 Személyes interjú Kocsis Zsolttal (2008. február 12.).

32 Személyes interjú Pozsgay Imrével (2008. július 23.).

is, hogy ezzel párhuzamosan kiszorulni látszott a nagypolitikából. Az *Egyetemi Élet*ben így válaszolt arra a kérdésre, hogy érzi magát a tanszéken: „Nagyon jól. Örültem a felkérésnek, különösen pedig annak, hogy gondolataimnak tág teret engedtek. Viszonylag kevés időt töltök Debrecenben, így a közvetlen kapcsolatépítésre nem volt alkalmam. Dolgomat jó kollegiális közegben tehetem" (Széles 1994: 14). Ebben az interjúban is világossá tette, hogy nem tekinti „politikai harcmezőnek" Debrecen városát és az egyetemet, amiben talán szerepet játszhattak korábbi politikai tapasztalatai is.

Érdekes momentum, hogy – erre utaltam korábban is – többen is voltak, akik „nem ragadtak" Debrecenben, hanem a városon kívül bontakoztak ki szakmai értelemben. Angelusz Róbert 1962–1969 között volt itt tanársegéd, később nemzetközi hírű szociológus lett Budapesten. 1974-ben kellett távoznia Iván Károlynak, aki a baloldalon politikai karriert futott be a rendszerváltás után: többek között a Határon Túli Magyarok Hivatala sajtófőnökeként is dolgozott. Papp Lászlóné 1984-től a KLTE Gyakorló Gimnáziumában lett vezető történelem szakos tanár, Nalesnyik Ilona a Rendőrtiszti Főiskolán tanított docensként 1980-tól 1995-ben bekövetkezett haláláig. 1986-ban Pándi Lajos Szegedre került, ahol a JATE Történelmi Intézet Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszékén adjunktus, 1991-től docens, 1991–1992-ben intézetvezető, 1997–2000 között tanszékvezető volt. Közben többször publikált (ő állította össze a *Köztes-Európa kronológiát* és térképgyűjteményt). 1986 után Bujdosó Emma az Alternatív Közgazdasági Gimnáziumban tudott elhelyezkedni. Marelyin Kiss József, aki szintén 1986-ban távozott,[33] évek óta a Jelenkortörténeti Intézetet irányítja, előtte évekig az MTA TTI Jelenkori Osztály munkatársa volt. Kabai Imre 1992-ben távozott, aki időközben főiskolai tanár lett a Zsigmond Király Főiskolán, ahol a Társadalomkutató Intézetet vezeti.

8. Konklúzió

Dolgozatom alapján kijelenthető, hogy nem vagy csak félig-meddig történt identitásváltás vagy -válság, egyénenként más és más történetek elevenedtek meg. Az intézetben dolgozó oktatók kaptak valamit az akkori politikai rendszertől, amit megszoktak és megszerettek. Éltek a rendszer adta előnyökkel, emiatt úgy érezték, hogy a rendszernek hálásnak kell lenniük. Nem a szakmaiság volt az elsődleges szempont, hanem a hivatalos szocialista ideológia, amelyet többen közülük a legutolsó pillanatig védtek. Nagy átlag alapján ez az idősebb generációra volt jellemző, míg a fiatalok – talán életkori sajátosság miatt – hamarabb váltottak más irányba. A karrierlehetőség fontos és lényeges kérdés volt számukra, függetlenül attól, hogy a politikai viszonyok kedvezőek vagy sem; azt pedig nem vették figyelembe, hogy ők speciális helyzetben voltak 1989-ben.

33 Bujdosó Emma és M. Kiss József házaspár voltak.

Mivel nem mindenki volt hajlandó megszólalni a témában, az olvasó kissé egyoldalúnak érezhette a dolgozatot. Ugyanakkor Debrecenben is közismert, hogy interjúalanyaim majd' mindegyike baloldali kötődésű és gondolkodású ember. Biztos, hogy a köztük és/vagy az egyetemmel szemben meglevő régi sérelmek is közrejátszhattak abban, hogy jó néhányan elzárkóztak a szereplés lehetőségétől.

Az egyetem megvédte minden oktatóját és egyéb dolgozóját, az intézeten belül többen ugyanúgy állományban maradhattak, mint 1989 előtt, immár a bölcsészkarra átkerülve. Kónya István vagy Bimbó Mihály nyugdíjasként még tarthattak órákat, az igazi váltás 1995-ben, a Bokros-csomag bevezetése miatti elbocsátásokkal és nyugdíjazásokkal következett be, de ez már nem ideológiai, hanem kizárólag gazdasági okokból történt.

Érdekes volt tapasztalni azt is, hogy a KLTE orgánumaként megjelenő *Egyetemi Élet*ben 1989–1999 között egyszer sem szerepelt a Politológia Tanszék,[34] ellentétben a Szociológia, Filozófia vagy a Közgazdaságtan Tanszékkel, amelyek mind ugyanolyan részei voltak a jogutód Társadalomelméleti Intézetnek. Az új tanszékvezetők: Vajda Mihály, Béres Csaba és Muraközy László több interjút is adott a lapnak, de Hülvelyvel nem találkozhatott az egyetemi olvasó sem. Az előbbiek egyetemi docensként új, megvalósítható távlatokat és stratégiákat villantottak fel, de a negyedik tanszék háza táján mély hallgatás volt tapasztalható.

A korábban felvázolt szempontok közül érvényes a mobilitás kérdése: azok életében kevésbé éles törés állapítható meg, akik Budapestről származtak el Debrecenbe tanulni, majd dolgozni (korábban az Angelusz házaspár, majd később Muraközy László). Viszont minél kisebb településről jött az illető, annál nagyobb törést jelentett számára az 1989-es esztendő. A párton belüli funkciók esetében jól kitapintható, hogy azok, akik betöltöttek valamiféle politikai vagy egyetemi funkciót, szintén bukásként, törésként élték meg ezt a szituációt, míg akik egyszerű párttagok voltak, könnyebben átvészelték az eseményeket. A legfontosabb a korcsoportok vizsgálata: összességében az idősebbek nehezebben élték meg a rendszerváltást, noha voltak kivételek, míg a fiatalabb generáció könnyebben értette meg az új idők szavát.

Talán arról is szó lehet, hogy az idősebb generáció tagjainak már kialakult egzisztenciája és/vagy kialakult státusa, pozíciója volt (akár a párthoz vagy ideológiához való kötődése révén), amely megingani látszott. Nem beszélve egész addigi tudományos vagy annak nevezett munkásságukról, amelyet mások immár semmisnek tekintettek. Az idősebb oktatók többsége azonban inkább ragaszkodott elveihez, amelyekhez egyfajta „kötelező járulékként" kapcsolódott anyagi biztonságuk és sajátos szakmai elismertségük.

Aki kis faluból jött, egyetemet végezhetett a politikai rendszernek köszönhetően, és még magas politikai funkciókat is betöltött, ráadásul 1989 körül már

34 Pozsgayt is csak mint politikust szerepeltették.

közel állt a nyugdíjhoz, egyértelműen vesztes kategóriába sorolható. Aki nem viselt tisztséget, fiatalabb volt, tehát a '70-es, '80-as években került az intézetbe, jóval könnyebben élte meg a változásokat. Többen majd' egy egész életet végigéltek abban a meggyőződésben, hogy amit képviselnek, az a helyes és elfogadott. Egy adott pillanatban viszont kiderült, hogy tévesnek bizonyult ez az álláspontjuk. Természetesen vékony jégen jár az olyan egyetemi oktató, aki kizárólag a politika segítségével törekszik bizonyítani igazát, ők mégis ezt az utat választották. Amennyiben kutatási tézisük túlságosan is politikai tartományba esik, azzal összefonódik, nehéz megvédeni szakmai álláspontjukat, ha időközben változik a politikai széljárás. Lényeges kérdés lehet, hogy mely tudományos munkák minősülnek időt- és értékállónak a történettudományban. Különösen a 20. században váltakoztak gyakran különféle értékek, aminek köszönhetően korábban jelentősnek gondolt szakmai művek kerülhettek a margóra. Ennek elfogadása és megértése nem lehet könnyű feladat. Az ember ilyenkor feleslegesnek érezheti magát, valamint addigi munkásságnak értelmét és maradandóságát is megkérdőjelezhetik a szakma új, meghatározó egyéniségei.

Közrejátszhatott ez a trauma abban, hogy többen nem tudták feldolgozni ezeket az eseményeket, és ideje korán elhaláloztak. Gondolok itt Kiss Sándorra, Kónya Istvánra, Bimbó Mihályra, Révész Ferencre, Demény Máriára vagy éppen a történész Menyhárt Lajosra. Az oly bonyolult emberi psziché kellő ismerete szükséges ahhoz, hogy tényszerű megállapításokat tegyünk. Lázár Imre kutatásának „részét képezi a neuroimmunmoduláció vizsgálata, az idegtudomány, a viselkedésbiológia immunológiai vonatkozásaival foglalkozó alapkutatás, és a stressz kórtana és e folyamatokkal kapcsolatos egészséglélektani és klinikai jelenségek vizsgálata" (Lázár 2014: 378). Lázár írásai segítségével szeretnék érvelni amellett, hogy az emberi lélek bizony törékeny és érzékeny. Különféle pszichszomatikus folyamatoknak köszönhetően akár ez is jelentékeny szerepet játszhatott a fent említettek korai elhalálozásában. A többiek pedig bezárkóztak (pl. Bimbóné, Farkas vagy Vályi-Nagy), nem különösebben érintkeznek a külvilággal. Döntően azonban egyéni élethelyzetektől is függött a lelki és szellemi identitás alakulása – az egyéni habitus megjelenése is meghatározónak mutatkozott (vö. Lázár 2001: 549–594). Egy azonban biztos: a pszichés stressz annyira megterheli az immunrendszert, hogy megnő a különféle (mentális és testi) betegségek kialakulásának valószínűsége (Lázár 2005). Ugyan jelen volt a rendszer elítélése az egyetem vezetése részéről (ebből következik a Politológia Tanszék nehéz helyzete – igaz, az akkori közvélemény is meghatározó volt ebben), de nem vállalta fel a leszámolást egyik vezetés sem; megvárták a természetes kiválasztódás, rotáció bekövetkeztét. Ez azonban azt jelenti, hogy addig, amíg ez be nem következett, ők továbbra is egyetemi katedrán állhattak, és oktathatták a jövő fiatalságát.

Ami pedig Farkas Dezső volt tanszékvezetőt illeti, kissé provokatív módon – talán arra várva, hogy egy saját tanulmányban reagáljon – megjegyzem: Lenin is

abból mutatott példát, „hogyan kell kritikailag elemeznünk a változó kor jelenségeit, nem félve önmagunkkal, tévedéseinkkel való bátor szembenézéstől sem" (Farkas 1970: 172).

Emléknyomok

Szerkesztette

Szűcs Gábor

Bolyai Műhely Alapítvány
Budapest, 2014

Készült a Bolyai Önképző Műhely oktatási-kutatási programja keretében.

A kötet megjelenését támogatta
Magyar Állam
Magyar Tudományos Akadémia

Szerkesztette
Szűcs Gábor

Borítóterv
Csonka Zsófia

Tördelőszerkesztő, tipográfia
Dinnyés Attila

ISBN 978-963-8 7390-8-7

Felelős kiadó
Az alapítvány kuratóriumának elnöke

Kiadja: Bolyai Műhely Alapítvány
Cím: 1148 Budapest, Örs vezér tér 11. fszt. 1.
Telefon: 06/30-318-9666
E-mail: bom@bom.hu

Nyomdai munkálatok
Robinco Kft.

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Előszó helyett*

Sütő András *Anyám könnyű álmot ígér* című önéletrajzi ihletettségű művének, naplójegyzeteinek epilógusában úgy fogalmaz: „Addig élünk, amíg módunkban áll visszafelé tekinteni." S jelen kötet tanulmányai azt igazolják – biológiai, pszichológiai, szociológiai, történettudományi, etnográfiai, irodalom- és zenetudományi, kommunikációelméleti, retorikai, filmművészeti és tájrendezői aspektusból egyaránt –, hogy az emlékezet valóban fontos pillére az emberi életnek, nem pusztán az absztrakt gondolkodás, hanem a hétköznapok gyakorlata szempontjából is. Emlékeink identitásunk alapjai, az egyén meghatározó összetevői.

Az antik korból ránk maradt annalesek, évkönyvek, krónikák azt igazolják, hogy már az ókori ember számára is fontos volt a múlt eseményeinek rögzítése, az utókorra hagyományozása, akár tudatos módosítása. A prehellén történetírástól a 20. század (posztmodern) történetírásáig jelentős változáson ment keresztül a múlt, a történelmi események meg- vagy leírása (nagy különbség!), azonban a történelem valamilyen módszerrel történő értelmezése talán alapvető antropológiai igény. Erre következtethetünk ugyanis abból, hogy az írás megjelenésével megközelítőleg egy időben már keletkeztek eseményeket, egyes személyek életrajzát megörökítő feliratok – még ha ezek mitikusak vagy teokratikusak voltak is.

Ma az emlékezés direkt, didaktikus lehetőségének igényét bizonyítják Európa-szerte (így 15 magyarországi településen) például az ún. *botlatókövek* (Stolpersteine), Gunter Deming német szobrász alkotásai, amelyek réz emléktáblával ellátott macskakövek, s a nemzetiszocializmus áldozataira kívánják emlékeztetni a „beléjük botló" járókelőket egy-egy áldozat korábbi lakóhelyének közelében elhelyezve. Egyértelmű célja az, hogy megálljunk és elgondolkodjunk. Voltaképpen: emlékezzünk. Részint tehát a járókelő botlik meg a kőben, részint „a felejtés útjába állított" macskakövekről van szó. A szobrász szerint ugyanis „egy embert csak akkor felednek, ha neve feledésbe merül".

Márpedig ha az emlékezet ennyire alapvető tényező az emberi társadalom életében, ugyanilyen fontos a vele való tudatos vagy ösztönös foglalkozás is. Az *Emléknyomok* című kötetet életre hívó ötletet az adta, hogy fölmerült: a jelen ifjúságának, a jövő alakítóinak figyelmét érdemes volna fölhívni a családi emlékezet visszaszorulására, bizonyos értelemben: szertefoszlására. Később azonban egyre inkább tágult a témakör, s az olvasó figyelmét már nem pusztán a családi, hanem az egyéni és a kollektív (azon belül például a kulturális és a tér-) emlékezetre is föl kívántuk hívni.

* Az itt olvasható szöveg nem annyira formális előszó, mint inkább a szerkesztő szubjektív véleményét tartalmazó, a kötet tanulmányait nem pusztán bemutató, hanem olykor különböző terjedelemben véleményező prológusa.

Az *emléknyom* (engram) egyrészt neurológiai-pszichiátriai-pszichológiai terminus, az emberen kívüli világból érkező, az emberi tapasztalás során szerzett ingerület, amely nyomot hagy az idegrendszerben. Lényegében az információk, adatok, a látási-képi (vizuális), hallási-hang- (auditív, akusztikus), bőrérzékelési, tapintási (taktilis; mozgással egybekötve: haptikus), szaglásos (olfaktorikus, olfaktív), ízleléses (gusztatorikus, gusztatív) és mozgásos (kinesztetikus) érzékelés, valamint a kognitív sémák, tudáskeretek, forgatókönyvek stb. memóriában rögzült nyomai. Keletkeznek, bevésődnek, majd tárolódnak; így válnak előhívhatóvá, felidézhetővé.

Másrészt azonban az ember is valamiféle nyomot hagy az érzékelhető világban: fizikai (tárgyi) és szellemi (kulturális) értelemben egyaránt. E jelenből viszszafelé tartó, de mégis a jelen szerves részeként értelmezett emberi nyomokat követve módunkban áll elindulni, és fölfejteni a múltat.

Végül pedig abban bízunk, hogy e kötet tanulmányai, végső soron a kötet maga is nyomot hagy, ha nem is ércnél maradandóbbat.

*

Holló Gábor tanulmánya az egyéni emlékezet biológiai alapjairól a tudomány jelenlegi állása szerint tudható ismereteket foglalja össze, nyilvánvalóan a teljesség igénye nélkül. Elgondolkodtató analógiát von az idegsejtek és az emberek alkotta csoportok hálózata között – míg előbbi az egyéni, utóbbi a közösségi emlékezet fundamentuma. Eligazít a definíciók sokaságában: alaposan bemutatja a hosszú- és rövidtávú memóriát, az öröklött magatartások és a tanulás által elsajátított viselkedési formák közötti különbséget, a megszokást és az érzékenyítést, a bevésődést, az utánzást és a célmásolást, a feltételes reflexet és a kondicionálást. Elkülöníti az explicit és az implicit emlékezetet. Tájékoztat az etológiai alapokról: például arról, miképpen lehetséges ún. higiénikus méhtörzsek esetében génkeresztezéssel elérni azt, hogy a méhek a sejtek felnyitása után képtelenek legyenek elszállítani a bábokat; avagy a szállítás óhajával képtelenek legyenek felnyitni a sejteket. Végül kitér a különböző amnéziákra is.

Perczel Forintos Dóra a kognitív pszichoterápia traumák kezelésében elért eredményeit foglalja össze. Azt hangsúlyozza, hogy a terápia csak akkor lehet eredményes, ha az átélt traumákat a páciensek nem eltemetik, elfelejtik, hanem emlékeznek rá, és szembenéznek vele. A poszttraumás stressz betegségben szenvedőket föl kell világosítani problémájukról, tüneteikről, reakcióik természetességéről. Vissza kell segíteni őket a trauma utáni életbe. A terápiák feladatainak ismertetése után a József Attila életrajza iránt érdeklődő olvasók számára oly ismerősen csengő borderline személyiségzavart mutatja be.

Sági Zsuzsanna az érzelmek emlékezeti működésre kifejtett hatásáról ír. Kitér a *depresszió* és a *trauma* szó „devalválódására" (a pszichológia terminusától eltérő jelentésű használatára), Natascha Kampusch esetére és olyan kollektív traumákra, mint a világháborúk, Trianon, a holokauszt, a malenykij robot, 2001. szeptember 11. A jelenből visszatekintve (szinkrónperspektívából) megdöbbentő, amikor a szerző Békés Vera Anna nyomán azt írja: „A pszichológia akkori ismeretei alapján nem feltételezték, hogy a második világháború során tapasztaltaknak hosszú távon megmutatkozó következményei lesznek."

Gyáni Gábor a történetírást a kollektív emlékezettel állítja szembe. A dichotómia érthető, de talán mégsem egyértelmű. A társadalom- és bölcsészettudományok ugyanis nem mérhető adatok, megismételhető kísérletek lejegyzésein, analízisein alapszanak. A történetírás narratív prózai beszéd, s mint ilyen, perspektivikus, relatív – ha nem is oly mértékben, mint a kollektív emlékezet. A történelem ugyanis nem egységes, még ha közös is. (Az már nem a történetírás problémája, hogy nemcsak relatív, de mások által relativizálható is.) El kell fogadnunk azt az elvet: történetírás az, amit mint olvasók akként fogadunk be. Ez egyfajta társadalmi szerződés. Elsősorban a történetíró és a befogadó között köttetik, ám társadalmi normaként szentesíttetik. Ennek alapján olvasunk másként egy történelemkönyvet, mint például egy történelmi vagy áltörténelmi regényt – már amennyiben az utóbbi kettő között van érdemi különbség. Arról nem beszélve, hogy a rendelkezésre álló dokumentumok sokszor nem elégségesek biztos következtetésekre – a múlt teljes megismerése utólagosan pedig lehetetlen. A történész továbbá részese a történelemnek, nem képes tehát abszolút objektivitással vizsgálni megfigyelése tárgyát, mint – Charles Austin Beard egykori amerikai történész példájával – a kémikus a természeti jelenségeket és folyamatokat. Camil Mureşanu román történészprofesszor, a Román Akadémia tagja szerint: „Még egy kutatási téma kiválasztása is a történész énjéről nyújt felvilágosítást", a történész énjének részvételi gesztusa (Mureşanu, Camil: Történetírás és irodalom. *Kisebbségkutatás* 2011/1: 9–13. 12.). Hasonló Hayden White történész és történetfilozófus gondolata: a történetírás hermeneutikai-retorikai folyamat, s így – Bókay Antal tolmácsolásában – „nem annyira tudomány, mint a személyes recepció rákényszerítése [...] másokra" (Bókay Antal: *Irodalomtudomány*. Budapest: Osiris. 1997. 447).

Természetesen nem állítom azt, hogy a történettudomány nem tudomány, pusztán föl kívánom hívni a figyelmet arra, hogy – véleményem szerint – a történetírás és a kollektív emlékezet bináris oppozíciója csupán látszólagos. Gyáni ugyanakkor azt írja (Maurice Halbwachs francia szociológusra és szociálpszichológusra hivatkozva), hogy a történetírás történelemről alkotott fogalma racionális, univerzális, ezzel szemben a kollektív emlékezet partikuláris, szubnacionális, sőt prenacionális. A kollektív emlékezet a történetírásnál korlátozottabb érvényességű tudati forma. A kollektív emlékezet pluralitása tehát (vö. „a történelem nem egységes, még ha közös is") nemcsak erény, de hátrány is, ha igazságfeltételekről van szó.

Gyáni kemény hangú, provokatív előadásszövegében a történelem politikai instrumentalizálásáról beszél, vagyis arról, hogy az állami akarat befolyással kíván lenni – és befolyással van – a történelmi múlt megítélésére. Ily módon lehet nosztalgikus a ma embere számára a rendkívül összetett Horthy- vagy Kádár-korszak. Így alakulhatnak ki érzelmi-indulati „viták", vagyis inkább civódások, érv- helyett érdekütköztetések Bethlen Istvánról vagy Károlyi Mihályról, s ekképpen kaphatnak helyet (így legitimálódva) nacionalista-revizionista-irredenta eszmék a nagyobb nyilvánosság előtt. Az állam akarata ott lehet – és ott van – az oktatásban és a tudományban is (nem csak a tudománypolitikában), például a meglévő kutatóműhelyek, egyetemek, főiskolák, netán az Akadémia átszervezése, vagy éppen alternatív kutatóintézetek alapítása, emlékművek, emlékhelyek létesítése, közterületek el- vagy átnevezése révén.

Mi történik akkor, ha nem a történetírás egyengeti a kollektív emlékezet útját, hanem a politika által manipulálható – és gyakran manipulált – emlékezet kényszeríti rá akaratát a történetírásra? Mi ez, ha nem az abszolút szubjektív – még ha nem is pusztán egyéni –, intuitív, szelektált emlékezet uralma a *valamelyest* objektív (oximoronnal élve: *relatíve* objektív), rendszerezett tudás fölött?

A történettudomány a múltat megfigyelés tárgyává teszi. Gyáni fölteszi a kérdést: hogyan tehető a megfigyelés tárgyává valami, ami már nincs?

Rácz Márk tanulmánya az egykori debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Marxizmus–Leninizmus Intézetét, az ebből megalakult Társadalomelméleti Intézet létrejöttét, továbbá az itt dolgozó filozófusok esetleges identitásválságát mutatja be személyes interjúrészletekkel hitelesítve. Bepillantást kapunk az intézet munkatársainak konfliktusaiba, botrányokba és egyéni traumákba. Rácz igyekszik differenciálni a marxizmus–leninizmus ideológiáját „vallók" és revideálók körét; az ideológia iránt hű, a pusztán érdekmotivált, valamint a nézeteiket őszintén megváltoztató oktatókat. A rendszerváltás többnyire szélsőségesen érintette az intézet munkatársait: az interjúkban beszámolókat kapunk a nagy változás okozta bizonytalanságról, félelmekről, karrierek folytonosságáról és megtöréséről.

Csonka Zsófia az Ötvenhatosok terének változásairól értekezik, amelyből kiderül, hogyan jutunk el Heinrich Niebben német kertépítész platánrondójától (melynek egy része még ma is látható a „Vaskefé"-nek nevezett emlékmű mögött) a Magyarok Nagyasszonya templomán, a Sztálin-szobron, annak ledöntésén keresztül az európai uniós csatlakozás emlékére állított Időkerékig, sőt a múzeumi negyedig. A tér módosulását (a téremlékezetet) jól példázza egykori színházának sorsa: az Aréna később a Városligeti Színkör, majd a Fővárosi Városligeti Színház nevet viselte. Ezt követően Filléres Színház, azután Budapest Színház. Rövid ideig Aréna Filmszínház, később Erzsébetvárosi Színház. Olyan neves színművészek léptek föl itt, mint Honthy Hanna, Jávor Pál, Kiss Manyi, Latabár Kálmán és Gombaszögi Ella. A második világháborút követően Szabad Színpad, majd Béke Színház. 1952-ben a főváros vette kezelésbe, és a Városliget rendezése során (a béke jegyében) lebontatta az épületet, hogy ezzel egy időben Niebben platánrondójának helyén felállíttathassák Sztálin szobrát és a Felvonulási tér dísztribünjét… A tanulmány végén különböző szakértők és egyesületek véleményét olvashatjuk a múzeumi negyeddel kapcsolatban pró és kontra.

Voigt Vilmos arra a kérdésre keresi a választ, hogy van-e kulturális emlékezete a népnek. Tagjai pusztán legendákat, mítoszokat, regéket ismernek, vagy még (már?) azokat sem? Ha pedig nincs valódi kulturális emlékezete, akkor ennek mi lehet az oka? Móra Ferenc és Ortutay Gyula szerint az oktatás hiányossága. Mennyiben különbözik a holokauszt, a nyilas uralom, Ferenc Jóska, a kiegyezés, illetve a Horthy-korszak, a fehérterror, a magyar kommün és az őszirózsás forradalom megítélése? Mert bizony eltérőek az előjelek!

Voigt szerint azonban nem pusztán van, de minden tájnak megvan a saját kulturális emlékezete. Érdekes folklóranyagot hoz föl egyik példájaként Petőfi halálával, holttestének ismeretlen helyével kapcsolatban. Ebben megláthatjuk, miképpen érhető tetten Attila hármas koporsós temetésének vándormotívuma egy Petőfi-legendában. A nép hiedelmei, bizonyos értelemben a népköltészet arra is választ képes adni, miért nem találták és találhatják meg soha koszorús költőnk sírját. Különösen fontos a legendák legendákként való értelmezése akkor, amikor bizonyos dilettáns vagy kifejezetten történelemhamisító csoportok továbbra is Petőfi szibériai legendájának elismerését követelik az általuk szabadkőművesnek „elkönyvelt" Magyar Tudományos Akadémián, és azt híresztelik: a szabadkőműves Petőfi a szabadkőműves Széchenyi István eltitkolt, törvénytelen gyermeke. Vajon nem okoz mélyreható elváltozást az egészséges kulturális emlékezetben, ha ezek a jó szándékú tévedések és szándékos hamisítások egyre nagyobb nyilvánosságot kapnak – teszem föl a kérdést annak ismeretében, hogy ezen eszmék a tudományosság, az Akadémia hitelességének folyamatos kétségbe vonásával párosulnak.

Balázs Géza az íráskép változását, a spontán (digitális) írásbeliség megjelenését, a fogalmazáskészség és a szövegértő képesség tapasztalható zavarait szemiotikai értelemben egyaránt jelromlásnak tartja. Az, hogy a jelváltozás, köztük a nyelvi változás bizonyos szegmensei romlásnak tekinthetők-e, szerintem – legalábbis – nem egyértelmű, tény azonban, hogy egyes változások negatív, mások pozitív előjellel is elláthatók. Igazán érdekes és tanulságos a különböző módosulások okainak földerítése volna.

Balázs megemlíti továbbá a közvetlen családi emlékezet visszaszorulását: „egyre kevesebben ismerik nagyszüleik, még inkább dédszüleik nevét, születési helyét, foglalkozását, esetleg sírjának fekvését; halványodik a rokonsági terminológia és így a rokonok megnevezésének ismerete". Egyre kisebb szellemi értékük van a „családi relikviáknak": hivatalos iratoknak, végrendeleteknek, leveleknek, naplóknak, emléktárgyaknak, bejegyzéses Bibliáknak, személyes feljegyzéseknek. Ennek következtében ezek egyre kevésbé őrződnek meg. Ideig-óráig a padláson vagy a pincében szunnyadnak, végül talán a szemetesben vagy a konténer-

ben kötnek ki egy nagytakarítás, lomtalanítás után. Ugyanígy elillan a családi legendárium is: az örökül hagyott történetek, „amelyek személyes tapasztalatból mások által elbeszélt történetekké alakultak át, és a család verbális csatornája a létezésük tere".[2] És hová tűntek a tartalmas családi együttlétek, pl. a közös étkezés? A vasárnapi ebéd rítusa?

Ugyanakkor Balázs Cicero nyomán azt mondja: nem csupán az emlékezésnek van művészete (ars memoriae, mnemotechnika), hanem a felejtésnek is.

Nagy Dániel azt firtatja, léteznek-e „méltatlanul elfeledett szerzők". Méltatlanul elfeledett-e Marlowe Shakespeare-hez vagy Salieri Mozarthoz képest? Elsüllyedt szerző-e Thurzó Gábor, Darvas Szilárd, Kellér Andor, Sarkadi Imre, Zsolt Béla, Kolozsvári Grandpierre Emil, Váci Mihály és így tovább, mint ahogy a *Magyar Narancs* eddig negyven részből álló cikksorozatának szerzői állítják?

Az ma már nyilvánvaló, hogy sokféle kánon létezik. Esztétikai és poétikai értékek (vagy inkább elvek) alapján szerveződő kánonok, ideológiai alapú kánonok (igaz, az esztétika is leképeződhet ideológiaként); de műnemenként, műfajonként, beszédmódonként, témacsoportonként, régiónként is tagozódnak. Vannak „nem kanonizált" kánonok is, vagyis olyanok, amelyek nem férnek be a hivatalosnak tekintett, „magas"-nak nevezett kánonba. Ez persze rendkívül hierarchikus, így – művészeti alkotásokról, művekről lévén szó – vitatható szemlélet. Arra már réges-rég Umberto Eco és nyomán Radnóti Sándor is fölhívta a figyelmet, hogy nem lehet egyértelmű határok megvonásával alacsony és magas művészetről beszélni, amely esetben az előbbi demokratikus, könnyű, populista, „a tömegkultúrának megfelelő álművészet", utóbbi pedig arisztokratikus, nehéz, elitarisztikus, *a* művészet. A kettő között ugyanis van átjárás. (Lásd Eco, Umberto: A rossz ízlés struktúrája. In: E, U.: *A nyitott mű.* Budapest: Gondolat. 201–296.; Radnóti Sándor: „*Tisztelt közönség, kulcsot te találj...*" Budapest: Gondolat. 1990.)

A szerző különbséget tesz kánon és archívum között, majd fölteszi a kérdést: indokolt lehet-e egyes szerzőket vagy műveket az archívumból a kánonba helyezni? És vajon miért ragaszkodunk továbbra is az „egységes és oszthatatlan nemzeti kánon" ideájához?

Németh Ráhel az emlékezetmódosító vagy -törlő, illetve valótlan emlékeket beültető eljárások témakörét boncolgató filmeket vizsgálja, elsősorban az *Egy makulátlan elme örök ragyogása* és a *Vágott verzió* című alkotásokat. Vizsgálódási szempontjai: 1. a technológia mibenléte, a létrehozása, kifejlesztése mögött álló motivációk; 2. az eljárás során az adott filmben fölmerülő hiba; 3. a társadalom reakciója, esetleges ellenállása az alkalmazott technológiával szemben; 4. morális állásfoglalás. Ugyanő kötetvégi lapszemléjében megpróbálja összegyűjteni a tudomány hasonló eljárásairól, kísérleteiről a sajtó által publikált eredményeket.

2 Turai Tünde: *Öregek társadalomnéprajzi vizsgálata.* Doktori disszertáció. 145. http://doktori.btk.elte.hu/folk/turaitunde/diss_nem.pdf (2014. 08. 14.).

Jamriskó Tamás a ma ifjúságának, az Y és Z generációnak (amely természetesen nem homogén halmaz) a statisztikailag mérhető sajátosságait mutatja be, s igyekszik cáfolni azokat a népszerű nézeteket, amelyek hangoztatói az „ezek a mai fiatalok..." és a „züllő ifjúság" frázisának ismételgetésével a szebb és dicső múlt nosztalgiáját, a társadalom, sőt a világ hanyatlását, értékvesztését, romlását kívánják „igazolni". Állítólag már Platón is panaszkodott az akkori „mai fiatalok" neveletlensége, tiszteletlensége, iszákossága miatt. A kultúra értékelésekor, a dichotómia felállításakor is tetten érhető a „régen minden jobb volt" szemlélete: a régi gyakran automatikusan a magas, az új sokszor eleve az alacsony kultúra halmazába soroltatik. Az antik (klasszikus), az archaikus (népi), a naiv (természetes) általában önmagában érték, az újat számtalanszor akkor tekintik értékesnek (s így a magas kultúra részének), ha fölfedezi és követi a régit. Gondoljunk csak a reneszánsz vagy a klasszicizmus eszméjére!

A népszerű nézetek szerint a fiatalok „kamu szakokat" végeznek, nem akarnak dolgozni, az „anyuci szoknyája mögé bújnak", zsebpénzből élnek, nem érték számukra a család, a házasság, de még a tartós párkapcsolatok sem. A felmérések ugyanakkor azt igazolják, hogy a fiataloknak ma is van igényük tartós és tartalmas élettársi kapcsolatokra, később a házasságra. Terveznek gyermeket „vállalni", még ha a gyermekvállalás kitolódik is. És van igény a személyes kapcsolatokra is, nem csupán virtuálisakra.

Azt, hogy az ifjúság a saját útját (végső soron önmagát) keresi, hogy a fiatalok később (késleltetve) jelennek meg a munkaerőpiacon, hogy elődeiknél hosszabb ideig veszik igénybe a szülői gondoskodást és a szülői ház biztonságát (nyelvi példák erre: *mamahotel, papabank, bumeránggeneráció, kapunyitási pánik, partipénzesek, zsebpénzemberek*; a jelenség tudományos elnevezése: Pán Péter-szindróma), nem lehet pusztán az igénytelenség és a züllés számlájára írni. Az internet térnyerése, a globalizáció, a kapitalizmus egyes hátrányos következményei összehasonlíthatatlanul más körülményeket és lehetőségeket teremtettek, mint amilyenek korábban voltak. A követendő trendeknek, valamint az Európai Unió célkitűzéseinek megfelelően a fiatalok sokáig vesznek részt az oktatásban. Az oktatásból kikerülvén azonban nem jutnak lakáshoz, hosszú ideig nem tudnak biztos egzisztenciát teremteni. Ezért keserű és elgondolkodtató következmény, nem pedig fölpanaszolható képességbeli hiányosság az, hogy „nem állnak a saját lábukra". A szülők, sokszor a nagyszülők kénytelenek anyagilag támogatni gyermekeiket, unokáikat. Sok esetben a már középkorú, családos gyermekeiket is! Ez az életmód azonban többnyire nem választás, hanem kényszer – később: megszokás.

Tény azonban, hogy a szülők ma már inkább megkímélni igyekeznek gyermekeiket az otthoni (házi, ház körüli) munkáktól, míg régebben természetes jelenség volt az állatokat etető, földet művelő, mosó, mosogató, szemetest kiürítő, esetleg a fiatalabb testvérre vigyázó fiatal. A jelmondat: „Nekik nincs más dolguk, mint hogy tanuljanak." A média az önmegvalósítást, a karriert és a szingli-

ség kultuszát népszerűsíti. A szülők gondoskodásához hozzászokó fiatalok egy részének vonzó lehet a felelősség áthárítása, az önállótlanság, a kitolódó funkcionális pubertáskor, a kényelem. Ráadásul minél később hagyják el a családi fészket, annál inkább félnek a változástól. Bódi Ferenc szociológus, az MTA tudományos főmunkatársa Erich Fromm filozófust és szociálpszichológust idézi: „az emberek a kényelem oltárán gyakran föláldozzák a saját szabadságukat".[3] Az is megfigyelhető, hogy a voltaképpeni generációváltás már nem 30–40, hanem 10 évenként történik. Természetes tehát a kölcsönös meg nem értés (nem kommunikációs értelemben), s az ebből keletkező feloldhatatlan konfliktusok léte.

Büki Dániel az internet emlékezetéről beszél, és a laikus számára valóban megdöbbentő, mi mindent tárolnak rólunk bizonyos cégek azáltal, hogy használjuk az internetet. Sőt adatok megadása nélkül, pusztán kattintásaink, az oldalak látogatása, illetőleg a látogatottság gyakorisága révén megközelítőleg képesek megállapítani az életkorunk, a nemünk, lakóhelyünk, érdeklődési körünk, szabadidős tevékenységeink, sőt akár azt is, hogy jobb- vagy baloldaliak vagyunk-e. Eric Emerson Schmidt, a Google Inc. korábbi vezérigazgatója azt mondta: „Az internet az első dolog, amit az ember épített, s amit mégsem ért. Ez a valaha volt legnagyobb kísérlet az anarchiára." Bár az első állítás vitatható, utóbbival egyet kell értenem. Ha a különböző kommentárokra (kommentekre) és fórumbejegyzésekre gondolunk, rá kell jönnünk arra: ma már olyan vélemények ütközhetnek, amelyek korábban soha nem találkoztak volna, mégpedig azért, mert azok képviselői nem tudtak és/vagy nem akartak volna érintkezni egymással. Egy-egy internetes felületen kibontakozó, tudományos kérdésről szóló vitában a tudós és a laikus véleménye egyenrangú, mindkettejüké csupán egy a sok közül. Ez pedig alapvetően megváltoztat(hat)ja a kollektív emlékezetet, és kedvez a történelemhamisítások és a szélsőséges eszmék terjedésének. Ezen kívül szó esik az egyetlen főből álló célközönségre alkalmazott harmadik kommunikációs modellről, valamint a személyre szabott műsortartalomról és internetről.

Pölcz Ádám személyes hangú elmélkedésében egy ismeretlen norvég férfiról ír, aki elveszítette emlékezőképességét. Bemutatja Kaspar Hausert, a 19. századi, titokzatos talált gyermeket, akiről az hírlik, hogy a badeni nagyherceg leszármazottja lehetett, s különböző összeesküvés-elméletek születtek személyével kapcsolatban. Az eszmefuttatás jelentős részében az emlékezés és a retorika kapcsolatát fejtegeti, kiváltképp a mnemotechnikát, az emlékezés mesterségét, művészetét, az emlékezést segítő módszert, s ennek alapját: a mnemonikus palotát.

Bagó Sarolta Kostyál Katalinnal, a Rogers Akadémia mentorával, valamint Szabó Pap Edittel, a budapesti Móricz Zsigmond Gimnázium magyartanárával készített interjújában a hagyományos, frontális, lexikális tudást megkövetelő,

3 Durkó Anett: *Mamahotel: beláthatatlan következményei lehetnek.* http://mno.hu/belfold/mamahotel_belathatatlan kovetkezmenyei lehetnek -168636 (2014.08. 14.).

valamint a kompetencia alapú, interaktív, készségfejlesztő pedagógiai módszereket hasonlítja össze. Az egyik a „mi"-t, a másik a „hogyan"-t hangsúlyozza, míg egyik az adatokra és információkra mint elsajátítandó tudásra, a másik az összefüggésrendszerek felállítására, ezek láttatására és a módszer elsajátítására összpontosít. A szerző kitér az auditív, vizuális és kinesztetikus tanulási típusra, az elmetérképre és a „reneszánsz pók"-ra. Talán választ kapunk arra is: lehet-e az oktatás élményközpontú?

*

Köszönettel tartozom a Bolyai Önképző Műhely szerzőinek, akik meglévő kötelezettségeiken túl vállalták ennek a kötetnek az elkészítését, gondolataik és kutatási eredményeik írásos formába öntését, valamint publikálását.

Külön meg kell köszönnöm a Bolyai Önképző Műhelyen kívüli, tudós szerzők hozzájárulását tanulmányaik, előadásszövegeik másodközléséhez – név szerint: Balázs Gézának, Gyáni Gábornak, Holló Gábornak, Perczel Forintos Dórának és Voigt Vilmosnak. Természetesen munkájuk eredeti megjelentetőjének hozzájárulása nélkül szövegeik nem kerülhettek volna e kötetbe; így köszönöm a L'Harmattan Könyvkiadó, az Eötvös Kiadó, a Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, valamint Miklósi László, a Történelemtanárok Egylete oktatási, civil portálja (www.tte.hu) főszerkesztőjének szíves hozzájárulását.

Végezetül pedig köszönöm a Bolyai Műhely Alapítványnak, mindenekelőtt Balázs Gézának, a Bolyai Önképző Műhely ügyvezetőjének, hogy mindvégig támogatta és megjelentette e kötetet.

Budapest, 2014. augusztus 14.

Szűcs Gábor